

Kovács, II. évfolyam, 2. szám – 1998. Nyár Nyomtatásban a cikk rövidített formában jelent meg. Ez a teljes változat.

Mats Alvesson, Stanley Deetz: A munkahelyi uralom modern formái, avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás a szervezetkutatás számára?*

Fordította: Kocsis Tamás és Baranyi Árpád

Témák: szervezetelmélet, szervezés, vezetés, munkahely, kritika, modern, posztmodern, filozófia, uralom, hatalom, kutatás, survey

Bárki, aki követte az utóbbi körülbelül egy évtized kritikai elméletről és posztmodernizmusról szóló írásait, megéri a rövid, érthető és hasznos összefoglalásra irányuló kísérlet nehézségeit. E két címke hatalmas mennyiségű, többnyire nehezen olvasható irodalmat takar. Az eme *kézikönyv*ben tárgyalt egyéb kutatási irányokhoz képest a különféle kritikai elméleti és posztmodernista álláspontok legtöbbször még mindig viszonylag újnak számít a menedzsmenttudományok világában. A témakörben született gondolatok számos hagyományos tudományterületen is keresztülívelnek. Sok kutató mindkét irányzatból merít; mások a közöttük húzóó összeegyeztethetetlen különbségek mellett érvelnek. E két általános megközelítésen belüli, illetve azok közötti különbségek és konfliktusok sok oldalnyi szervezetelméleti és azon kívüli írást tölthetnek már meg. Könnyen meglehet, hogy bármi, csak egyidejűleg korrekt, koherens és tömör összefoglaló írás nem készíthető ezen a területen. Mindenesetre az ezen irodalmak megértésére irányuló törekvés fontos feladat.

A kritikai elmélet és a posztmodern általános küldetése nem hóbort vagy pusztá szemkápráztatás. Egynémely posztmodernről szóló népszerű beszámoló bizonyára efféle kritika megfogalmazására csábít, de nem hisszük, hogy ez volna a feltétlenül legtalálóbb címke, illetve hogy létjogosultsága tartósan fennmarad. Úgy gondoljuk, hogy a posztmodernizmust – és ilyen értelemben a kritikai elméletet is – nem újdonsága és szokatlansága miatt kell tanulmányozni, hanem mert egyedülálló és fontos utat mutat a szervezetek és vezetésük megértéséhez. Elsőként áttekintjük e megközelítések kialakulásához vezető társadalmi és történeti összefüggéseket, valamint hogy az általuk tanulmányozott kérdések miért kapnak növekvő fontosságot a szervezetelméletben. Ezután bemutatjuk a posztmodernista és a kritikai szervezetelméletek különbségét egymáshoz és az egyéb szervezetkutatási irányzatokhoz viszonyítva. A bemutatás során eltérő módszert alkalmazunk a posztmodern és a kritikai elmélet esetében. A megszületett munkák áttekintésén és megvitatásán túl még néhány ígéretes, jövőre vonatkozó lehetőséget is felvázolunk, amelyek e két irányzaton belül, illetve a közöttük lévő kapcsolat alapján kínálkoznak. Fontosságuk ellenére sem a kritikai elmélet, sem a posztmodernizmus tárgyalása során nem térünk ki specifikus vagy részletes formában a nemi sajátosságokból fakadó témákra, mivel e kötet egyik fejezete a feminista megközelítésekkel foglalkozik (lásd Calás és Smircich írását).

* A tanulmány forrása: Stewart R. Clegg – Cynthia Hardy – Walter R. Nord (szerk.): *Handbook of Organization Studies*, Sage, London, 1996, 1.7. fejezet, 191–217. old., ahol *Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies* címmel jelent meg. Az irodalomjegyzéket frissítettük. A fordítók köszönetet mondanak prof. dr. Kovács Sándornak (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vezetési és Szervezési Tanszék), aki felhívta a tanulmányra a figyelmet, és a magyar változat elkészítésében jelentős segítséget nyújtott.

A szervezeti és vezetési elméletekre vonatkozó kutatások viszonylag későn jelentek meg a kritikai és posztmodernista írások esetében. Ez az időpont a kritikai elmélet esetében a 70-es évek végére, 80-as évek elejére tehető (például Benson [1977]; Burrell és Morgan [1979]; Deetz és Kersten [1983]; Fisher és Sirianni [1984]), míg a posztmodern a kései nyolcvanas évek terméke (például Smircich és Calás [1987]; Cooper és Burrell [1988]). Ez nem meglepő, tekintettel a szervezetek világában uralkodó „modernista” előfeltevések mély beágyazódottságára, illetve az uralkodó pozitivista vagy marxista beütésű kutatási hagyomány dogmatikus és elnyomó jellegére. Részben ezért most a kritikai és a posztmodernista írások a menedzsment-tudományok termékeny talajára hullottak, csökkentve és leleplezve azoknak a modernistának nevezett előfeltevéseknek az egyeduralmát, amelyeket a szervezetkutatók és a gyakorlati szakemberek széleskörűen vallanak. Amint látni fogjuk, a kritikai és a posztmodernista tanulmányok fő csapása mindkét esetben a modernista tradíció ellen irányul.

A szervezetek növekvő mérete, a kommunikációs/információs technológiák gyors terjedése, a globalizáció, a munka természetének átalakulása, a munkásosztály számbeli csökkenése, az osztálykonfliktusok tompulása, a munkaerő szakképzettsége, a stagnáló gazdaságok, a széles körben jelentkező ökológiai problémák és a turbulens piacok jelensége mind mai világunkat jellemzik, s kutatási választ igényelnek. Ezen fejlődési vonások némelyike aláássa az uralom marxista jellegű és egyéb kritikáit, de megerősíti az itt tárgyalt alternatív irányzatokat. A bemutatott fejlemények némelyike elmélyíti a válságot a demokratikus viszonyok és az eszközvezű (instrumentális) racionalitás között, mely utóbbi a modernista tárgyalásmód fő jellemzője. A menedzsment a modernista felfogásban a befolyásolás alapján működik, egyre erőteljesebben racionalizálva és gyarmatosítva a természetet és az embereket – lett légyen szó dolgozókról, reménybeli fogyasztókról, avagy a társadalom egészéről. Ám a befolyásolás lehetősége strukturálisan korlátozott. A szervezeti összevonások és az ellenőrzési eljárások költségei gyakran túlszárnyalják a menedzsment vállalatban belüli hozzáadott értékét. A termelő ágazatokról a szolgáltató ágazatokra (mely utóbbi a nyugati világ legtipikusabb gazdálkodási formája) történő átállás szintén hatással van az ellenőrzés formáira (Alvesson [1987]). Amint emelkedik a felügyelet költsége, és egyre bonyolultabb eszközöket kell alkalmazni a cél elérése érdekében, úgy válik egyre erőltetettebbé a stratégiai és eszközvezű gondolkodás. Olyan témák illusztrálják ezt, mint a vállalati kultúra, az identitás, a minőségmenedzsment, a szolgáltatásmenedzsment és a 80-as évek végén, 90-es évek elején megújult érdeklődés a vezetői képességek, a szellem és a karizma iránt. A fizikai munkaerő nagysága és viselkedése csökkenő mértékben tárgya a menedzsment általi befolyásolásnak, viszont növekszik a munkavállalók szellemi képességei és szubjektív vonatkozásai iránt tanúsított érdeklődés. Ezek az új társadalmi feltételek új és égetően fontos igényt támasztottak, és új területeket nyitottak a posztmodern és a kritikai szervezetkutatás számára. Ez a szervezeti kultúra témakörében született kritikai munkák számában is tetten érhető (lásd Alvesson [1993a] és Willmott [1993] áttekintéseit) –, ám maguk a feltételek jórészt ezektől függetlenül alakultak ki. Az újfajta kutatások inkább a megváltozott társadalmi viszonyok tényére utalnak, mely viszonyokat innovatív és tanulságos módon elemzik a kritikai és posztmodern írások.

Bár mindezen új feltételek elősegítették a szervezeti változások lehetőségét, mégis csekély hozadéknak tartjuk egy új, posztmodern korszak kikiáltását vagy a posztmodern szervezetekről szóló kijelentéseket (Alvesson [1995]). Az empirikus eredmények nagyon szelektívek és gyengék (Thompson [1993]). Az, hogy egyesek a saját korukat páratlan jelentőségűnek és a nagy átalakulás korszakaként festik le, a nyugati gondolkodás számos időszakának szerencsétlen jellemzője (Foucault [1983]). Elvileg a mai kísérlet is éppilyen kevésbé meggyőző. A ma posztmodernnek beállított szervezetek a korábbi terminológia szerint gyakorta organikusnak,

ad hoc-erősnek vagy posztfordistának minősültek, csekély vagy nem létező elméleti többlettel és meglehetősen sok zűrzavarral (Parker [1993], Thompson [1993]). Példának okáért Peters (1987), sőt még Clegg (1990) is jelentős szervezeti változásokról beszél, melyek – véleményünk szerint – nagy haszonnal elemezhetők a posztmodernista és kritikai elméletek segítségével, azonban ők nem ezt teszik. Bennünket az új elméleti megközelítések csak annyiban érdekelnek, amennyiben elemzési módszerként használhatók fel, illetve tisztázni szeretnénk, hogy milyen mértékű többletet nyújtanak a szervezetelméletek számára, anélkül hogy magukat a szervezeteket posztmodernnek kiáltanánk ki.

De vajon mit rejtenek magukban a kritikai elmélet és a posztmodernizmus gyűjtőfogalmai? A kritikai elméletet olykor tágan értelmezik, beleértve minden olyan munkát, amely alapvetően kritikus vagy radikális álláspontra helyezkedik a jelenlegi társadalommal szemben, vizsgálatait a kizsákmányolás, az elnyomás, az igazságtalanság, az eltorzult kommunikáció, a hamis öntudat és az aszimmetrikus hatalmi viszonyok (származzanak ezek bár az eltérő társadalmi osztályból, a nemi sajátosságokból vagy a személy által betöltött pozícióból) kérdéseire irányítva. Mi itt egy lényegesen szűkebb értelmezést képviselünk, elsősorban – de nem kizárólagosan – a Frankfurter Iskolára (Adorno, Horkheimer, Marcuse és Habermas) épülő szervezetkutatásokra támaszkodva. Ha nem is minden fogalmi zavar nélkül, de jól összefoglalja az iskola tételeinek többségét Burrell és Morgan (1979) radikális humanista paradigmája, illetve Morgan (1986) elképzelése a dominanciáról és a neurózisokról.

A posztmodernizmus határainak megvonása számos tekintetben jóval nehezebb feladat. A társadalomtudományokban a terminust egyfajta társadalmi közérzet, történelmi korszak megjelölésére használják, melyben nagy társadalmi és szervezeti változások zajlanak, illetve filozófiai szemléletmódok halmazára, melyekkel a szervezeti és egyéb tudományágakhoz közelítenek (Featherstone [1988]; Kellner [1988]; Parker [1992]; Hassard és Parker [1993]). Mi az utóbbi meghatározásra fogunk összpontosítani, főként a társadalmi és gyakorlati szempontból releváns írásokat hangsúlyozva, valamint kiemeljük a széttöredezettség, a szövegfüggőség és az ellenállás koncepcióinak szervezetelméleti használatát. A szervezetkutatás ilyen filozófiai alapokra támaszkodó áramlata elsősorban Derrida és Foucault, és kisebb mértékben Baudrillard, Deleuze és Guattari, valamint Laclau és Mouffe munkáiból fejlődött ki. A kritikai elmélet művelőihez képest itt írók és álláspontok sokaságáról van szó, meglehetősen eltérő kutatási célkitűzésekkel. Ennek ellenére munkáik közös jellemzőkkel bírnak, illetve hasonló megoldási javaslatokat fogalmazznak meg, amely tény fényesen igazolja együttes kezelésük jogosságát.¹

Témáikat tekintve jellemző, hogy az emberek és a valóság konstruált természetére összpontosítanak, hangsúlyozva a sajátos megkülönböztetési rendszerként szolgáló nyelvnek e konstrukciós folyamatban betöltött központi szerepét; az olyan nagy ívű elbeszélések és nagy elméleti rendszerek bírálata, mint például a marxizmus vagy a funkcionalizmus, kiemelve a hatalom/tudás viszonyt és a szakértői megnyilatkozások fontosságát az uralmi rendszerekben, rámutatnak a mai világ cseppfolyós és hiperrealitást tükröző természetére és a

¹ Elég gyakori, hogy amikor az emberek posztmodernizmusról és annak modernizmusra vetett árnyékáról beszélnek, akkor – a fentieknek megfelelően – a guruk által kifejtettek egyfajta szintézisére, illetve társadalomtudományos adaptációjára gondolnak. Ez azonban azt is jelenti, hogy Derrida, Foucault és mások kulcsművei nem feltétlenül igazolják vissza egy az egyben azt az álláspontot, amelyet általában a posztmodern összefoglaló névvel illetnek. Mi itt mégis ezt a gyakorlatot követjük, s tartózkodunk a bizonyos tekintetben meglehetősen eltérő szerzők és intellektuális témák egybefogásából származó nehézségek kidomborításától (vö. Alvesson [1995]) – amely eljárás iránt az érintettek alighanem csekély rokonszenvet éreznek.

tömegmédiák, illetve az információk technológiák szerepére, valamint kiemelik a narráció/fikció/retorika kutatási folyamatokban betöltött központi jelentőségét.

Írásunkban a posztmodernizmus kritikai élet hangsúlyozzuk. A tágabb kritikai hagyomány részének tekintjük, amely megkérdőjelezi a status quo-t és támogatja az elhallgatott vagy a perifériára szorított nézeteket. Ez általános, de távolról sem az egyetlen jellemző. Különböző politikai célok megvalósítása érdekében számos posztmodern elképzelést felhasználtak. Az alaptételek és az utópikus ötletek kritikáját egyesek úgy értelmezték, hogy határozottan apolitikus, társadalmilag irreleváns, sőt, neokonzervatív álláspontokról van szó (Habermas [1983]; Margolis [1989]; Sarup [1988]). Az irányzat nélkülözi a módszeresen kifejtett filozófiát, s ezért konkrét cselekvési programot is nehezen lehet építeni rá. Ezt sokan fel is panaszzák, ám ez nem jelenti azt, hogy a differenciált, sokkal inkább „helyi” és „rugalmas” cselekvési program kialakításának lehetőségét is nélkülöznie kellene (lásd Walzer [1986]). Olykor szokás különbséget tenni „reakciós posztmodernizmus” és az „ellenállás posztmodernizmusa” között (Foster [1983]; Smircich és Calás [1987]). Tanulmányunkban – a társadalomtudományi és szervezetelméleti szerzők többségéhez hasonlóan – az utóbbira esik választásunk. A legtöbb társadalomtudományos alkalmazás a posztmodern eszméket mindig is radikális/kritikai mivoltukban igényelte – még ha nem is a szokásos módon merítenek belőlük.

A kritikai elmélet és a posztmodernizmus kifejlődése

Valószínűleg minden történelmi korszaknak megvolt a maga tradicionalista, modernista, kritikai és posztmodernista állásponttal analóg képviselője, azaz akik a boldog békeidők elmúltá fölötte bánkódnak, akik módszeresen építik a jövőt, akik a kedvezőtlen tényezőkkel és a jövő alakulásával foglalkoznak, és akik a szétforgácsolódást és hanyatlást a radikalizmus csírájával elegyítik. A gyorsabb átalakulások idején valószínűleg eme szerepek más keveréke érzékelhető, mint a viszonylag stabil korszakokban. Ennek figyelembevételével helyesebben emelhetjük ki a kritikai elmélet és a posztmodernizmus történelmi jelentőségét ahhoz képest, mint azt az egyes korszakok jellegéből fakadó sajátosságok tagadása és érdektelennek minősítése esetén tehetnénk. Éppen ezért először eszmetörténeti szempontból kívánjuk bemutatni ezeket az irányzatokat. Tisztázzuk mindjárt az elején: minden ilyesfajta, adott társadalmi állapotban gyökerező történelmi elemzés egyfajta fikció. Az ilyen elemzések gyakran inkább a jelen társadalmi céljait szolgálják, mint a múlt megörökítését. Olyan rekonstrukciók, melyek egyfajta módszert kínálnak a múlttal kapcsolatos gondolkodás megvalósítására. Az eszmetörténet ezen produktív jellege érdekes számunkra. A kritikai elmélet és a posztmodern fejlődése sem kivétel ez alól.² Az egységet és a különbözőséget kidomborító dimenziók – amellettt hogy céltudatos fikciók – rávilágítanak arra, hogy munkánk zömében mely tulajdonságokat tekintettük a legfontosabbaknak.

Az ösztönzés és a megkülönböztetés elméleti forrásai

A kritikai elméleti és a posztmodern írók egyaránt a nyugati gondolkodás négy sajátos áramlatához viszonyítva helyezik el műveiket. Az áramlatok által felvetett kérdésekre adott válaszok milyensége, illetve hogy a képviselők ezen áramlatok miféle keverékét alkalmazzák,

² Mielőtt folytatnánk a kifejtést, meg kell jegyeznünk, hogy a történelmi besorolás egyik funkciója a számos irányzat és tankönyv létrehozása, úgyis mint (a) egyfajta gondolkodási séma, és mint (b) valamiféle újdonság vagy eltérőség mind az alkalmazók szakmai előnyeinek biztosítása, mind a közösségek elhatárolása érdekében. Fontos megjegyezni, hogy az efféle történelmi elemzés nem a zászlóvivők vagy a guruk számára – akik gyakran tiltakoznak a posztmodern minősítés ellen –, hanem a követők és támogatók számára fontos. A politikai és az identitás megerősödéséből fakadó előnyök a legkézzelfoghatóbbak ezen utóbbi csoportok számára.

számos különbséget eredményez mind a posztmodernizmuson és a kritikai elméleten belül, mind egymás között. Az áramlatok a következők: (1) a hatalom/tudás viszony a nietzschei perspektivizmus alapján, (2) a tapasztalatot és a nyelvet illető nem-duális konstrukcionizmus, mely az észlelés értelmezésével (fenomenológiai hermeneutikával) és a strukturalista nyelvészettel bukkant fel, (3) a történelmi gyökerű marxi társadalom–konfliktus elmélet és (4) a komplex emberi szubjektumra vonatkozó freudi felfogás. Az első megkérdőjelezi az ismeretek bármiféle megalapozhatóságát: minden ismeret társas közösségekre történő elsődleges hivatkozást követel meg, mely közösségek inkább telítettek sajátos hatalmi viszonyokkal, mint a világra vagy az ismert dolgokra vonatkozó tudással. A második a nézőpontokat jellegzetes társadalmi/történelmi/nyelvi összefüggésbe helyezi: a minden szubjektivitásnál vagy objektivitásnál fontosabb kölcsönös szubjektivitás (interszubjektivitás) sajátos szerkezetű. A harmadik megszünteti a társadalmi/történelmi/nyelvi szempontok ártatlanságát, belehelyezve azokat az anyagi termelés által kialakított társadalmi osztályokba, és tagadja a fokozatos (*azaz nem forradalmi jellegű – a ford.*) történelmi fejlődés lehetőségét. A negyedik pedig az összetett, konfliktusok által hajszolt és gyakran megtévedt egyén képét látja, amely felváltja a tudatos, egységes és autonóm személyiséget, kétségbe vonva ezzel minden tiszta racionalitásra és világos, rögzült identitásra vonatkozó állítást. Az emberek, a tények és a társas viszonyok lényegtelen konstrukciókká válnak, amelyek a hatalom és a versengés sajátos körülményei által formálódnak, s amely folyamatot a homályosság, illetve az ellentmondások és a konfliktusok elfojtása jellemez. Eme különféle koncepciók jelölik ki azt a sajátos történelmi keretet, amely az adott korszakot uraló megközelítések megértéséhez szükséges.

A megosztott intellektuális örökség láttán nem kell elrettennünk azon különbségek feltárásától, melyek arra mutatnak rá, hogy a kritikai elmélet és a posztmodernizmus miként merít az irányzatokból. A tipikus posztmodernizmus például a kritikai elméletnél lényegesen kevésbé konvencionális módon használja Freudot, és a pszichoanalízis elméleteit a nyelvre vonatkozó filozófiával ötvözi a leleplezés (dekonstrukció) és a szubjektum töredezettségének bemutatása érdekében. A fontos ösztönző források egyértelműen különböznek a kritikai elmélet és a posztmodernizmus esetében, beleértve a posztmodern sajátját képező Saussure-féle strukturalista nyelvelemzést, valamint a modern társadalom weberiánus, racionalizálási folyamatkénti elképzelését, mely a kritikai elméletben központi jelentőségű. A kritikai elméletet ráadásul a német erkölcsfilozófia, illetve annak autonómiába és értelemben vetett hite is inspirálta (Hegel, Kant). Ezen történelmi előzményekben gyökerezik a francia és a német kulturális környezet közötti hosszú távú ellentét. Ha ez nem így lenne, nem lenne elég világos néhány különbség a történelmi áttekintés során. Például Horkheimer és Adorno (1979) bírálatának a felvilágosodás folyamatáról – amely az adminisztratív módszerekkel végrehajtott befolyásolás feltételeire vonatkozott –, olyan olvasata is lehetne, hogy az ugyanolyan mértékben előhírnöke Foucault legfrissebb írásainak, mint Habermaséinak. De csak kevesen hiszik, hogy ez így lenne. Érdemes megjegyezni, hogy amikor Foucault élete vége felé megismerkedett a Frankfurter Iskolával, már-már végletekbe esően pozitív módon nyilatkozott meg vele kapcsolatban: *„ha ismertem volna a Frankfurter Iskolát... nem mondtam volna annyi badarságot, mint amennyit ténylegesen tettem, és elkerülhettem volna a kerülőutak többségét saját szerény hangom keresése során – minthogy a Frankfurter Iskola időközben már tágas utakat nyitott.”* (Foucault [1983], 200. old.)

A modernizmusra adott kritikai elméleti és posztmodernista válaszok

Minthogy a posztmodernista és a kritikai elméleti írások egyaránt arra törekszenek, hogy megkülönböztessék magukat a modernizmustól, hasznos lehet a modernista nézetek tömör

összefoglalása. Ezek közismert voltára tekintettel nem leszünk hosszadalmasak. Kant az önmagunkra kényszerített gyámság alóli felszabadulásként értelmezte a felvilágosodást. A felvilágosodás előtti közösségekben a személyes identitást, az ismereteket, a társadalmi rendet és az uralkodó történelemszemléletet a tradíció alakította és legitimizálta, ám az egyének aktívan közreműködtek a hagyomány önmagukra „erőszakolásában”. A felvilágosodás fokozatosan emancipálódó autonóm szubjektummal kecsegtetett, melyet a tudományos módszerekkel megszerzett tudás alakít ki. Rögzítette az értelemnek tekintély és hagyományos értékek fölé kerekedését. Tudományossága átlátható nyelvet (megszabadítva a tradicionális ideológia koloncától), valóságűséget és pozitívizmust eredményezett, illetve a felhalmozódó ismeretek nyomában járó folyamatos életminőség-növekedés optimista hitét alakította ki. Mindezeket – egy idő után – megkérdőjelezhetetlen tényként hangoztatta. A felvilágosodás ellensége a sötétség, a hagyomány, az ideológia, az irracionális, a tudatlanság és a pozícióból fakadó tekintély. A felvilágosodás mindeme tételei mélyen beágyazódtak a modern menedzsmentelméletbe.

Szervezeti összefüggésben a „modernista” terminussal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tudományos-technikai ismeretek használatával (melyeket pozitívista, vagy a biztos és markáns tudás megszerzésének más „racionális” módszerei segítségével alakítottak ki) az emberek és a természet eszközzé váltak a technikai jellegű problémamegoldás érdekében. A modernista problémamegoldás annyit jelent, hogy termelékenységi mutatók segítségével tervezhető eredmények elérését célozzuk meg, és „jó” gazdasági és társadalmi életet alakítunk ki. A jólét nem egyéb, mint a befektetők termelése és a fogyasztók fogyasztása következtében felhalmozódó bőség. A modernizmus eredetileg a mítosz, a tekintély és a hagyományos értékek alóli felszabadulást jelentette a tudás, az értelem és a megnövelt emberi képességekben rejlő lehetőségek által. A huszadik század elején a szervezetelméletek a tradicionalista nézetek fölött uralkodó modernista fejlődés köré szerveződtek. Taylor és Weber racionalizációt és bürokratizmust sugalló tárgyalásmódja a szervezetet kezdettől fogva a modernista logika és az eszközjelvű gondolkodás kialakulásának helyszínéül láttatta. A tradicionális a perifériára szorult és a magánszférába száműzetett. Az igaz, hogy az emberi viszonyokat (human relations), a munkahelyi életminőséget, és később a kulturális hátteret vizsgáló szervezetelemzések „átmentik” a tradicionális értékeket és normákat, illetve azt az igényt, hogy az ezeknek megfelelő sajátos logika is megjelenjen; mégis, e megközelítések mindegyike „strategizálódik”, és segítséget nyújt a munka további racionalizálásához, azaz annak megfelelővé, hatékonyává és irányítottá tételéhez. A korai felvilágosodás minden emancipációra vagy emberi értékekre vonatkozó jelszavát felváltja a „teljesítményelvűség” (Lyotard [1984]), sőt, újkori hangszerelésben, az ember akár még a test jellegzetes érzelmi reakciói alól is felszabadulhat, s szellemét és hitét is racionális ellenőrzés alá vonhatja. Foucault kritikai hangvétellel utal az önellenőrzés és a bioenergia ellenőrzési rendszerekkénti terjedésére (1977, 1980, 1988), melyek a modernitás önracionalizációs folyamatának legszélsőségesebb fejleményeinek tekinthetők. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus új frontokat nyit. Különösen a kritikai elmélet mutatott rá arra, hogy miként alapult maga a modernizmus is mítoszokon, tett szert önkényes tekintélyre, rendelte alá a társadalmi életet a technológiai racionalitásnak és védelmezte az új uralkodó csoportok érdekeit (Horkheimer és Adorno [1979]). A tradicionális és a modern érvek közötti régi szembenállást, amelyben a modern minden pozitív tartalmú fogalmat magának követelt, hirtelen újfajta konfliktusok sora váltotta fel, amelyek magából a modernizmusból fakadtak.

A kritikai és a posztmodernista elmélet úgy tekinti tevékenységét, mint egyfajta választ, amelyet a sajátos társadalmi feltételekre ad. A mai társadalom a tudomány, az iparosodás, a kommunikációs/információs technológiák következtében előnyös képességekre tett szert, de az

uralom veszélyes formáit is kialakította. Mind a kritikai elmélet, mind a posztmodernizmus a nyugati fejlődést olyannak festi le, melyben a haladó és eszközelvű modernizmus fokozatosan felváltotta a tradicionális társadalmat, meglehetősen egyértelműséggel, ámbar igencsak magas költségekkel. Mindkét irányzat egyetért abban, hogy valami alapvetően félresiklott, s hogy a problémák még több technikai, illetve eszközelvű „megoldással” nem orvosolhatók. Míg diagnózisuk hasonló (hogy ezzel a kevésbé megfelelő orvosi metaforával éljünk), addig megállapításaikban és válaszaikban eltérnek. A kritikai elmélet hívei a modernista küldetést betegnek tartják, és a megfelelő részek gyógyításával, a jövőkép megváltoztatásával reményt látnak annak újjáépítésére. A posztmodernisták halottnak nyilvánítják a modernizmust, és a jövő tervezhetetlenségét hirdetik.³

A kritikai elmélet követői, különösen Habermas (1984, 1987), a felvilágosodásban rejlő pozitív lehetőségek kiteljesedtlenségét hangsúlyozzák. Különböző erők a gyámság új formáinak erőszakolt kialakítása érdekében visszaéltek hatalmukkal és fölényükkel, mely folyamatot az alávetettek gyakran *jóváhagytak*. Amint a szervezetelméletek tárgyalása során majd bemutatjuk, a kritikai elmélet a csoportérdekek tárgyiasításával (reifikáció) és univerzálissá tételével elferdített és lezárt történelmi gondolkodási folyamatra, az eszközelvű gondolkodás egyeduralmára, valamint a hegemoniára összpontosítanak. Eltérő hangsúllyal bíznak a racionális folyamathoz történő visszatérésben, mely a társadalmi/történelmi/politikai konstrukcionizmus értelmezésével, a racionalitás kitágításával, több csoport társadalmi döntésekbe történő bevonásával, valamint a módszeresen torzított kommunikáció megszüntetésével valósul meg. Mindebben központi jelentőségű az uralom, illetve azon módszerek bírálata, melyekkel az alávetettek saját leigázásuk aktív részesei. A kellő gyakorlati érzékkel bíró intellektuelnek aktív szerepet szánunk a felvilágosodott gondolkodásmód kialakításában. Olyan fórumok megteremtésében bíznak, amelyekkel a társadalom különböző szegmensei és a különböző emberi érdekek részt vehetnek a jobb és erkölcsösebb történelmi párbeszédben, amellyel mindnyájan hozzájárulhatnak a mindenkit szolgáló jövő létrehozásával kapcsolatos választásokhoz.

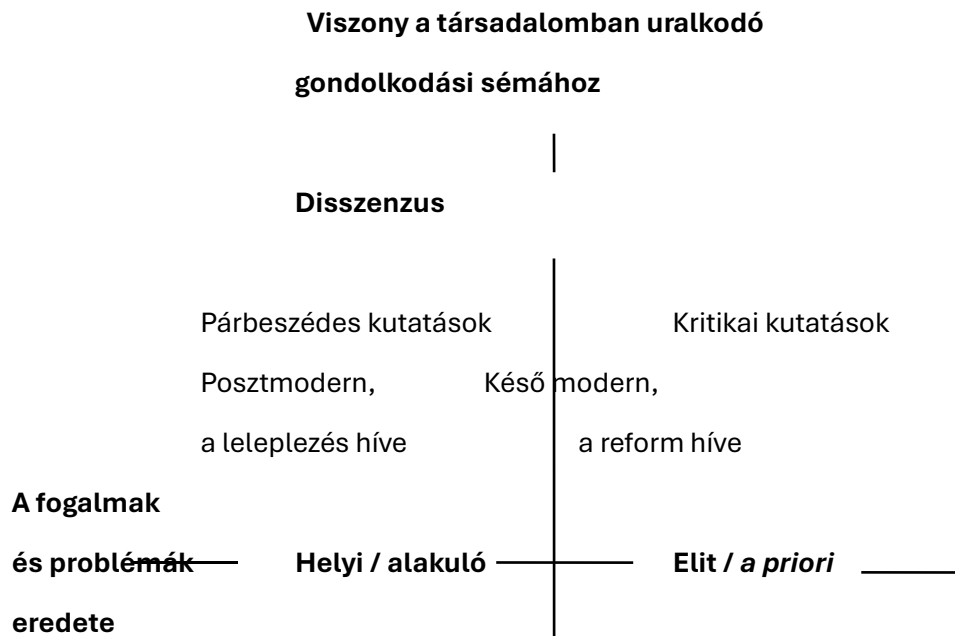
A posztmodernisták szintén a felvilágosodás sötét oldalára összpontosítanak, a környezet és a bennszülöttek elpusztítására, kirekesztésükre; az értelem, illetve a haladás eltolt következményeire, ők azonban a program egészét rossznak tartják. A probléma nem az, hogy ki vagy mi vesz részt benne. A program önmagában is megkérdőjelezendő. Megkísérik a „nem-felvilágosodott” hangok felkutatását, azon emberi képességeket, amelyeket maga a felvilágosodás nyom el. Nézetük a haladásról és emancipációról szóló történelmi felfogás, illetve az ebből fakadó minduntalan halasztódó társadalmi ígéret kudarcát hirdeti, amely a még több technológiától, a még több tudástól és az erőteljesebb racionalitástól várja az ígéretnek valamiféle beteljesülését. Az ember (a humanista szubjektum, mint koherens entitás, természeti jogokkal és potenciális autonómiával felszerelve) halottnak nyilvánítatik, és *annak* helyén felbukkan a kibillentett, széttöredezett, nemiséggel bíró, osztályba sorolt szubjektum; megjelennek a nagy ívű elméletet és történelmet helyettesítő szétválasztott és szétforgácsolt helyi gondolatsorok, amelyek alkalmasszerűen fogalmazódtak meg és félcelődtek össze; és metafizikák bukkannak fel, amelyek a létezésre és a lényegre vonatkozó filozófiáikkal együtt elvesztették a nézőpontok sokaságának, illetve az álláspontok és

³ Mint sok esetben, ezzel kapcsolatban is számos variáció létezik a posztmodernisták között. Derrida nem foglalkozik közvetlenül a témával. Foucault áll a legközelebb az olyasfajta kritikai elmélet támogatásához, amely tagadja a társadalommérnökség (social engineering) megoldásként történő beállítását, bár álláspontja e téren nem minden kétértelműség nélküli. Lyotard – úgy tűnik – vegyes érzelmekkel viseltetik az ügyvel kapcsolatban. A posztmodernizmust támogató társadalomtudós szerzők többsége szkeptikus a kritikai elméletet illetően.

szerveződések sokféleségének olyannyira ünnepezt terepét. A jövő végtelenül kilátástalan és pozitív irányultság nélküli, ám az élet leleplezéssel (dekonstrukcióval) és az elnyomott konfliktusok és perifériára szorított csoportok felkarolásával sokkal érdekfeszítőbbé tehető. Az intellektuelnek nincs kitüntetett társadalmi helyzete vagy különleges tudása, hanem éppolyan helyi és szituációfüggő cselekvésre van csak módja, mint bárki másnak. Minthogy nem lehetséges a történelemtől elméletet alkotni, illetve jósolni a jövőre, reform és forradalom helyett az ellenállás és az alternatív olvasatok válnak a gyakorlati magatartás elsődleges formájává.

Az ellentétek feltárása és átmeneti közös pontok keresése

Ebben a részben bemutatjuk a kritikai elméletet és a posztmodernizmust hasonlítóvá tevő gondolati sémát és kutatási álláspontot, szembeállítva a szervezetek más megközelítéseivel, egyben különbözőségüket is feltárva. Ezt Burrell és Morgan (1979) népszerű sémájához hasonló technikával fogjuk megtenni, az eredeti oly módon történő átalakításával, mely a hasonlóságokat és különbözőségeket még inkább kiemeli (lásd Deetz [1994a], [1996]).⁴ (1. ábra)

⁴ Ezt a részt Deetz (1996) alapján tárgyaljuk, mely a Burrell és Morgan-féle (1979) paradigma-felosztásból fakadó problémákat elemzi. Burrell és Morgan gondolatának számos átdolgozása döntő fontosságú. Ezek az átdolgozások a „normatív” (irányadó) fogalmát az azonos kutatási álláspontok többségének jellemzésekor olyan értelemben használják, mint Burrell és Morgan a „funkcionalista” kifejezést. Ezzel a leírás megszabadul egy partikuláris szociológiai iskola felfogásától, és ráirányítja a figyelmet mind a kutatásukra, használatuk normális, rendszeres és értéktelített természetére az emberek „normalizálásában”, mind pedig a fennálló társadalmi feltételekre. A „párbeszédés” (dialogikus) terminus a „posztmodernizmus” viszonylagos voltára irányítja a figyelmet, és megkerüli az átmenetiség témakörét. Szintén megjegyzendő, hogy a kritikai tevékenység több rokonságot mutat a „normatív” tevékenységgel (többet, mint amit a Burrell és Morgan-féle teljes szembenállás sugall a „funkcionalista/radikális-humanista” dimenzió mentén), minthogy ezek egyaránt vezérlő jellegűek, szemben az interpretatív (értelmező) és a párbeszédés (dialogikus) tevékenység erőteljes „különbözőség” irányultságával. Az *a priori*/elit – helyi/alakuló dimenzió Burrell és Morgan szubjektív – objektív dimenzióját helyettesíti. A szubjektív/objektív kettősség, melyen megkülönböztetésük alapul, teljes tévedés. Először is elősegíti a szubjektív/objektív dualizmus újratemmelődését, amely a „normatív” kutatás alapját képező filozófiákban jelen van, de az egyéb álláspontokban nem. Másodszer félreérti a normatív kutatást, figyelmen kívül hagyva annak szubjektivitását a természet uralásában, illetve az ezekre vonatkozó emberi tapasztalat értelmezésében. Harmadszor pedig nem domborítja ki a valamennyi kutatási programban jelenlévő konstrukcionista jelleget.

Interpretatív kutatások

Normatív kutatások

Premodern,

Modern,

hagyományos

haladó

Konszenzus

1. ábra *A felfogások metaelméletéből következő ellentétes dimenziók*

Forrás: Deetz 1994c adaptációja

A konszenzus – disszenzus dimenzió azt mutatja, hogy a kutatási módszerek miként viszonyulnak a társadalomban uralkodó gondolkodásmódhoz. A kutatási nézőpontok ugyanis azon az alapon állíthatók szembe egymással, hogy milyen mértékben mozognak az ismeretstruktúrák, a társadalmi viszonyok és identitások uralkodó halmazán belül (ezt nevezzük konszenzusos gondolkodásnak), illetve hogy milyen mértékben munkálnak eme struktúrák lerombolásán (ezt nevezzük disszenzusos gondolkodásnak). A dimenziót annak szignifikáns kimutatására használjuk, amiről joggal gondolhatjuk, hogy elválasztja a posztmodernizmust és a kritikai elméletet az egyéb elterjedt kutatási programoktól. A második dimenzió a fogalom- és problémameghatározás eredetére összpontosít, mely a kutatást kialakító folyamat része. A kutatási nézőpontok közötti különbségek a „helyi/alakuló” koncepciók „elit/a prioriakkal” történő szembeállításával mutathatók ki. Ezt a dimenziót arra fogjuk majd használni, hogy egy érdekes megfontolást érzékeltessünk a posztmodernizmus és a kritikai álláspont közötti különbséggel kapcsolatban.

A két dimenzió együttese arra próbál rámutatni, hogy az adott kutatási gyakorlatban mi tárgyalható és mi nem, miként épülnek fel a kutatási jelentések és hogy a kutatási tevékenység milyen politikai következménnyel kecsegtet (azaz az általuk megcélzott irányultságnak vajon lesz-e gyakorlati következménye vagy sem). Szemben Burrell és Morgannal, nem kívánjuk azt sugalmazni, hogy a csoportosítás paradigmákat azonosít, javaslatunk szerint ezek inkább sajátos gondolkodási módokra vonatkoznak, melyek változó, de közelebbről meghatározható viszonyt alakítanak ki egymással, és elhelyezik az ezekben rejlő sajátos konfliktusokat és ellentmondásokat. E témák mindegyikével alább fogunk röviden foglalkozni. Megjegyezzük, hogy e pozíciók megnevezésével, illetve a tanulmányban történő szemléltetésével bizonyos dolgokat összevontunk, amelyek egyébként – immár rejtett módon – számos dologban eltérnek egymástól, valamint hogy kétpólusú ellentéteket alakítottunk ki, amelyek a folytonos világot nem-folytonossá változtatják. Bízunk benne, hogy az olvasó partner lesz abban, hogy a különféle fogalmi meghatározásokat inkább úgy tekinti, mint érdekes módszereket a hasonlóságok és különbözőségek hangsúlyozásához, semmint hogy felosztásra és csoportosításra alkalmas eszközöknek vélné őket. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus közötti eltéréseket gyakran kétségbe vonják, és számos kutató mindkét tradícióból merít. Mégis, hasznos némi figyelmet szentelni annak, hogy mi teszi e *különböző* tradíciókat olyanná, hogy nem könnyen olvadnak egymásba.

A konszenzus – disszenzus dimenzió

Konszenzus vagy disszenzus alatt elsősorban nem egyetértés vagy elutasítás értendő, hanem inkább az, hogy egység vagy különbözőség tapasztalható-e, folytatódik-e az összefüggő és uralkodó gondolkodási folyamat avagy inkább annak megszakítása tapasztalható, valamint hogy

az alapvető hozzáállást a bizalom vagy a kétség jellemzi-e. E dimenzió kulcsa az a disszenzusos álláspontból fakadó érv, miszerint az emberek, a szabályok és a tárgyak (*az objektum kifejezést tárgyként fordítjuk – a ford.*) a munkában, a társadalmi kölcsönhatásokban és a kutatás folyamatában öltenek konkrét formát, ezért a megfigyelt világ politikai döntési folyamatokon alapszik, amelyek gyakran uralommal átítatottak és ezért megkérdőjelezhetők (illetve meg kellene kérdőjelezni őket); míg a konszenzusos gondolkodási mód az emberek identitását, a társadalmi rendet és a tárgyakat természetesnek fogja fel, vagy ha mégis konstruálnak, akkor is törvényesnek, mely jelenség kutatási válaszra vár. Ha némely konszenzusos kutató pártolja is a konstrukciós nézetet, még akkor is inkább a konstrukciók természetes, szerves és spontán természetének hangsúlyozására hajlik – sokkal inkább, mint ahogy az a disszenzusos kutatók álláspontjában szerepel, akik a konstrukciók önkényes és politikai jellegét hangsúlyozzák. A helymegtakarítás érdekében e dimenzió részletes jellemzését lásd az 1. táblázatban.

A helyi/alakuló – Elit/a priori dimenzió

A helyi/alakuló – elit/a priori dimenziót itt elsősorban arra fogjuk használni, hogy ráirányítsuk a figyelmet a posztmodern és a kritikai álláspontok közötti központi különbségre, azonban ez a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) irányzatokat is szembeállítja. Ezen ellentétek természetéről a 2. táblázat nyújt eligazítást. Az elit oldalon a gondolkodási séma kiváltságos éleslátással és jelentősebb súllyal rendelkező kutatót hoz létre – legalábbis amennyiben az megbízható tudás létrehozására képes –, és nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az emberek elkötelezettek a gyakorlat által felvetett aktuális kérdések kutatása iránt.

A felfogások a priori halmaza a társadalom különféle csoportjaival kötött nyílt vagy burkolt szövetségekre utal. Így például, amilyen mértékben igazodnak a normatív (irányadó) kutatók koncepciói a menedzseri felfogáshoz és probléma-meghatározáshoz és kerülnek a priori módon felhasználásra a tanulmányokban, annyiban válnak eleve torzulttá az ismeretigények bizonyos érdekek irányában, midőn ezeket egy adott közösségben felhasználják. A torzítottan meghatározott ismeretigények az éppen tanulmányozott folyamat részévé válnak, világnézeteket és személyes identitásokat alkotva újjá, illetve szűk körű érdekeket tolva előtérbe a szervezeten belül (lásd Knights [1992]). Míg a feministák és az elsősorban osztályelemzéssel foglalkozók rendszerint rokonszenveznek a posztmodernizmus legtöbb szempontjával, addig gyakran a kritikai (vagy valamilyen hasonló) elmélethez fordulnak, hogy konkrét cselekvést fogalmazhassanak meg, mely cselekvés az általuk általánosnak tekintett uralmi formák és társadalmi osztályok előítéletein nyugszik (lásd Fraser és Nicholson [1988]; Flax [1990]). Mivel a fenti törekvések egy egyenlőbb társadalom létrehozásán fáradoznak, ezért a kritikai elméletből származó megfontolások pellengérré állítják az elit csoportokat, ugyanakkor azonban hajlanak az elnyomott csoportok, illetve szellemi áramlatok előjogokkal történő felruházására is, így létrehozzák saját – rendszerint átmeneti – elitizmusukat. A helyi/alakuló elgondolások konstrukciókként tekintenek a társadalmat csoportokra osztó folyamatokra, a hatalmat és az uralmat nem-koncentrált, szétszóródott tényezőkként fogják fel, s szerintük a kutatási célkitűzés önmagában dominál. Az olyan szavakra mint „nő”, „dolgozó”, „szegény”, „tulajdonos” stb. nem a „valóság” leképezéseként, hanem mint hatalommal telített megkülönböztetésekre tekintenek. E körben nehezen tartható fenn a gyakorlati cselekvés megszokott fogalmának olyan értelmezése, mely szerint az valamiféle végcél elérésére irányul, lett légyen szó interpretatív (értelmező) vagy posztmodern (párbeszédese) kutatási tevékenységről.

Az alternatív kutatási megközelítések vázlata

A posztmodern és a kritikai elmélet egymáshoz, illetve a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) tevékenységhez való viszonya a szervezetelméleti témákkal kapcsolatos sajátos gondolkodási mód alapján érzékeltethető. (Lásd a 3. táblázatot.) Minthogy ezt a jellemzést használjuk fel a kritikai elméleti és a posztmodernista tanulmányok tárgyalása során, itt nem bocsátkozunk részletekbe.

1. táblázat *A konszenzus – disszenzus dimenzió jellemzése*

Konszenzus	Disszenzus
Bizalom	Gyanakvás
A hegemon berendezkedés természetes állapot	A berendezkedéssel kapcsolatos konfliktusok jelentik a természetes állapotot
A jelenvaló természetesként láttatása	A jelenlegi rend historizált és átpolitizált
Lehetséges az integráció és a harmónia	A rend uralomra és elfojtott konfliktusokra utal
A kutatás az ábrázolásra összpontosít (representation)	A kutatás megkérdőjelezésre és újraértelmezésre összpontosít (re-presentation)
Az uralkodó metafora a tükör	Az uralkodó metafora a lencse
Az érvényesség központi jelentősége	Az éleslátás és a gyakorlat központi jelentősége
Az elmélet absztrakció	
Egyesült tudomány és háromszögelés	Az elmélet rálátás
A tudomány semleges	A nézőpont kiegészítése
Az élet felfedezés	A tudomány átpolitizált
A kutató anonim, s téren és időn kívül áll	Az élet küzdelem és alkotás
Autonóm/szabad cselekvő	A kutató meghatározott és pozícionált
	Történelmi/társadalmi viszonyokba ágyazott cselekvő

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

2. táblázat *A helyi/alakuló – elit/a priori dimenzió jellemzése*

Helyi/alakuló	Elit/a priori
Viszonylagos közösségek	Privilegizált közösség
Többszörös nyelvi játékok	Rögzült nyelvi játék
Partikuláris	Univerzális
A rendszeres filozófia etnocentrikus	Rendszeres filozófia kialakításának reményén alapul
Elmélet nélküli (ateoretikus)	

Szituációs vagy strukturális meghatározottság	Elmélet-vezérelt
Nem alapvető	Metodológiai meghatározottság
Helyi értelmezések	Alapvető
Érzékelés és jelentés, mint központi témák	Nagy ívű elméletek a haladásról és az emancipációról
Helyzetfüggő, gyakorlati tudás	Racionalitás és igazság, mint központi témák
Nőies magatartásra hajlik	Általánosítható, elméleti tudás
A különöst keresi	Férfias magatartásra hajlik
A másiktól indul ki	Az ismerőst keresi
A „különbözőség” ontológiája a módszer fölött	Magából indul ki
	Ismeretelméleti és eljárási elemek uralkodnak

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

3. táblázat *Az egyes gondolkodási típusok alaptulajdonságai*

Téma	Gondolkodási típus			
	Normatív	Interpretatív	Kritikai	Párbeszédés
Alapcél	Törvényszerű kapcsolatok a tárgyak között	Egységes kultúra felmutatása	Az uralom bemutatása	A konfliktus újrafeltárása
Módszer	Törvényekben megtestesülő tudomány	Értelmezés, néprajz	Kulturális bírálat, ideológia kritika	Leleplezés (dekonstrukció), származástan
Remény	Haladás és emancipáció	Az integratív értékek helyreállítása	A társadalmi rend megreformálása	Teret követel az elveszett nézőpontoknak
Társadalmi viszonyok metaforája	Piactér	Társadalmi		Tömeg
Szervezeti metafora	Szakszerűtlenség, zűrzavar	Közösség	Politikai	Sokszínűség
Megcélzott probléma	Hitelesség, tekintély, információ szükségletek	Jelentésnélküli ég, jogtalanság	Politikai testület	Marginalizáció, a konfliktus elnyomása
	Tudományos / technikai, stratégiai	Társadalmi kultúraátvétel, csoport-megerősítés	Uralom, jóváhagyás	A gondolkodási séma befagyasztása

A kommunikáció iránti érdeklődés tárgya	Modern Befolyásolás, szakértelem	Romantikus, átfogó	Félreértés, módszeres torzítás	Ironikus, kétértelmű
Elbeszélés stílusa				
Időbeliség	Optimista Zűrzavar	Premodern Elkötelezettség, a munkahelyi élet minősége	Terápiaszerű, utasításos	Posztmodern Sokféleség, kreativitás
Szervezet számára nyújtott előnyök		Baráti Elszemélytelenedés	Késő modern Részvétel, a tudás bővülése	Könnyed Totalizáció, normálisnak láttatás
Hangulat			Gyanakvó	
Társadalommal kapcsolatos félelem			Tekintély	

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

Kritikai elmélet és szervezetkutatás

A szervezetelméletek területén a kritikai elmélet központi küldetése uralom nélküli társadalmak és munkahelyek létrehozására irányul, ahol minden résztvevőnek azonos az esélye, hogy hozzájáruljon az emberi igényeket kielégítő és a mindenki folyamatos fejlődését szolgáló rendszerek kialakításához. A kutatások a szervezetek és a szélesebb társadalom kapcsolatát kívülről szemlélik, amennyiben az egyéb intézmények gyarmatosításából és a nyilvánosság uralásából, illetve lerombolásából fakadó lehetséges társadalmi következményeket hangsúlyozzák, illetve belülről vizsgálódnak, amennyiben a munkahelyi uralom olyan formáit tanulmányozzák, mint az eszközelvű (instrumentális) érvelés, a gondolkodási séma befagyasztása és a megegyezései folyamatok. Amint érzékeltettük, a kritikai kutatók gyakran hajlamosak vizsgálataikat elméleti elkötelezettségek sorára építeni, mely az elemzés során segítséget nyújt számukra az uralmi és torzulásos helyzetek feltárásában. A szervezeteket főként politikai színtérnek tekintik, ezért az általános társadalmi elméleteket – különösen a nyilvánosság döntéshozatali elméleteit – tartják alkalmas kiindulópontnak (lásd Deetz [1992], [1995]).

A kritikai elmélet követői olykor világos cselekvési programmal rendelkeznek olyan sajátos és behatárolható csoportérdekekre összpontosítva, mint például a nők, a dolgozók, vagy a színes bőrűek érdekei, de rendszerint a vállalatokon belüli célok, értékek, illetve tudati és kommunikációs torzulások általános kérdéseit célozzák meg. A kritikai tanulmányok számára növekvő fontosságú a tudásbázis gazdagítása, a döntési folyamat javítása és a „tanulás” és alkalmazkodás erőteljesebbé tétele. Az ideológiák iránti érdeklődésük figyelembe veszi a hátrányos helyzetű csoportok nehézségeit saját politikai érdekük felismerésében, de sokkal inkább általánosságban mutatnak rá az emberi korlátokra, megkérdőjelezve a technokráciát, a konzumerizmust, a karrierizmust és a pusztán gazdasági növekedés elérésére törekvést. Munkáik legtöbbször egyfajta ideológiakritikát testesít meg, amely rámutat, hogy bizonyos érdekek miként

szorulnak háttérbe, ami részint az emberi önérdek-felismerés, illetve az ezek jegyében történő cselekvés elégtelenségéből fakad. A vezetés- és szervezetkutatások esetében hangsúlyozni kell, hogy a kritikai elmélet – a marxizmussal ellentétben – még akkor sem *önmagában* menedzsmentellenes, ha hajlik arra, hogy a vezetést intézményesültnek, a vezetési ideológiákat és gyakorlatot pedig a mai uralmi formák megtestesüléseinek tekintse. A kritikai elméletnek számos mondanivalója lehet a vezetés és a vezetők számára. Hozzájárulásai között tarthatjuk számon a különféle karrierutak közötti választási lehetőségek figyelembevételét, a vezetők által ellenőrzött vállalati szocializáció totalitárius tendenciáinak ellensúlyozását szolgáló szellemi erőforrások feltárását, valamint a döntéshozatal során a kritériumok és megfontolások szélesebb körének meghonosítására irányuló ösztönzést – különösen azokban az esetekben, ahol a profit és a növekedés nem egyeztethetőek tisztán össze az egyéb célkitűzésekkel, illetve ahol a különféle alternatív eszközök és stratégiák profitkilátásait illetően bizonytalanság tapasztalható (Alvesson és Willmott [1996], 8. fejezet; Deetz [1995], 4. fejezet). A szervezetelméletekben a kritikai elmélet két alaptípusa különböztethető meg: az ideológiakritika és a kommunikatív cselekvés.

Ideológiakritika

A munkahelyet Marx bírálta a legkorábban ideológiai szempontból. A munkafolyamatokat illető elemzésében elsősorban a közvetlen erőszakkal, illetve a tőketulajdonosok és a munkások – mint a munkaerő tulajdonosai – közötti olyan gazdasági kizsákmányolásra összpontosított, melyek a munkakapcsolatokban fennálló strukturális különbségeken keresztül valósulnak meg. Csakhogy Marx a kizsákmányoló jellegű viszony elleplezésének mikéntjét is leírja, melynek következtében az törvényesnek látszik. Ez az ideológiakritika eredete. A gazdasági feltételek és az osztálystruktúra mindig is az elemzés középpontjában álltak, amely elemzés azt próbálta kideríteni, hogy az érdekek ilyenén félreismerését vajon az uralkodó osztály nézeteinek dominanciája okozza-e (Marx [1844]), avagy a gazdasági viszonyok gyászos kényszerei (Marx [1867]).

A tulajdonosok, majd később a vezetők általi uralom és kizsákmányolás központi szerepet játszik a huszadik századi marxista színezetű szervezetkutatók munkahelyet illető ideológiakritikájában (például Braverman [1974]; Clegg és Dunkerley [1980]; Edwards [1979]; Salaman [1981]). A baloldali elemzők figyelme az ideológiára irányult, mivel gyakran úgy tűnt, hogy a munkások a kizsákmányolást, illetve az ipari országokban osztályalapon meglévő forradalmi lehetőségeiket nem ismerik fel. Ezek a kései elemzések idővel egyre kisebb mértékben foglalkoztak az erőszakkal, az osztállyal és a gazdasági magyarázatokkal, midőn figyelmük annak vizsgálatára irányult, hogy miért válik oly ritkán szükségessé erőszak alkalmazása, illetve hogy a folyamatok miként alakítanak ki valós jóváhagyást. Egyre inkább a „dolgozók gyakorlati önismeretével” kapcsolatos témák kerültek előtérbe (például Gramsci [1929–35]; Burawoy [1979]; Willmott [1990]). Az ideológiakritikák immár egyre nagyobb mértékben lépnek túl a kifejezetten osztályjellegű témákra, s tanulmányozzák a kulturális-ideológiai ellenőrzés minden foglalkoztatott (a vezetés szintjeit is beleértve) viszonyában érvényesülő működési mechanizmusát (Hodge és társai [1979]; Czarniawska-Joerges [1988]; Deetz és Mumby [1990]; Kunda [1992]). A munkahelyen kialakított ideológia teljes egészében jelen van a médiában, illetve a fogyasztói kultúra és a jóléti állam erősödésében, ami a dolgozók önérdekkövetési kudarcáért felelős. Szerintük ugyanez az ideológia a felelős azért, hogy a szakértők és a menedzserek – a szükségleteik és követeléseik közötti viszonyt illetően – kudarcot vallanak az autonómiára való törekvés során, illetve hogy teret nyer a konformista nyomás, mely szabványosítja igényeik kielégítésének mikéntjét (hivalkodó fogyasztás, karrierizmus és

önmagunk árucikké változtatása: lásd Heckscher [1995]). Véleményük szerint ez az, ami kiegészíti az ideológiakritikai hagyományt.

A kritikai munkák jelentős része a vezetési és szervezetelméletre úgy tekint, mint ami egyformán fejez ki és hoz létre ideológiákat, melyek a társadalomban és a szervezetben sajátos társas viszonyokat, illetve célokat törvényesítenek és erősítenek meg (Burrell és Morgan [1979]; Alvesson [1987]; Alvesson és Willmott [1996]; Steffy és Grimes [1992]). Az egyetemi oktatókat – különösen azokat, akik a menedzsmenttudományok területén tevékenykednek – gyakran ideológusoknak tekintik. Ezek az oktatók az uralkodó csoportokat a business schoolokban zajló szocializációval szolgálják, támogatják a menedzsereket a kulturális-ideológiai ellenőrzéshez munkahelyi szinten szükséges tervekkel és szókésszlettel, valamint elősegítik a menedzséri uralom technikáinak bevezetését és használatát a tudományosság aurájának megteremtésével.

Az ideológiakritika szervezetekkel kapcsolatos gazdag és sokszínű irodalmában négy téma ismétlődik: (1) a társadalmi rend természetesnek láttatása, illetve az a mód, ahogy egy társadalmilag/történelmileg konstruált világot szükségszerűnek, természetesnek, racionálisnak és magától értetődőnek festenek le; (2) a vezetői érdekek egyetemessé tétele és az ezekkel konfliktusban álló érdekek elnyomása; (3) az uralom megvalósítása eszközrelvű folyamatok által, valamint az ezzel versenyképes, érvelő folyamatok háttérbe szorításával; és (4) a hegemonia, ami zökkenőmentessé teszi a jóváhagyáshoz vezető utat.

Természetesnek láttatás

A természetesnek láttatás (naturalizáció) során a társadalmi formációt elkülönítik eredetének történelmileg ellentmondásos helyzetétől, és konkrét, viszonylag állandó entitásnak tekintik. Ekként a tudattartalom kivetítése válik valósággá, sokkal inkább mint maguk az életfolyamatok. A konstrukciós folyamat elhomályosításával az intézményi formák immár nem mint esetleges választások, hanem mint természetes és magától értetődő jelenségek tűnnek föl. Az az illúzió, hogy a szervezetek és szervezeti folyamatok „természetes” objektumok, illetve hogy ezek a „szükségletekre” adott funkcionális válaszok, megóvják őket attól, hogy olyan szemmel tekintsünk rájuk a vizsgálat során, mely kialakulásukkal kapcsolatban rámutat a sajátos történelmi feltételek (mely feltételek magukban hordják az elmúlás lehetőségét) és a speciális hatalmi viszonyok szerepére. A szervezetekről szóló tanulmányokban szervezeti és mechanisztikus metaforák uralkodnak, ily módon terelve el a kutatás figyelmét a szervezetekben tapasztalható ellenőrzési és politikai viszonyok megkérdőjelezhetőségéről (Morgan [1986]). A jelen természetesnek láttatásának és a társadalmi folyamatokra vonatkozó tudattartalom kivetítésének vizsgálata segít az intézményi erők szerkezeti összefüggéseinek feltárásában, valamint rámutat azokra a folyamatokra, melyek fenntartják, illetve megváltoztatják ezen összefüggéseket, illetve azokra, melyek elleplezik ezek önkényes természetét és ezzel megszüntetik a vita lehetőségét. Az ideológiakritika visszaállítja a szervezetek társadalmi-történelmi konstrukciókkénti szemléletét, és azt vizsgálja, hogy miként formálódnak, maradnak fenn, vagy alakulnak át a rájuk ható belső és külső folyamatok által (lásd Lukács [1971]; Benson [1977]; Giddens [1979]; Frost [1980], [1987]; Thompson [1984]; Deetz [1985], [1994d]). A szervezeti társadalom magától értetődő természete, az alapvető megkülönböztetések és munkamegosztás vezetői és dolgozók, férfiak és nők stb. között megkérdőjeleződik azon ideológiakritika által, amely bemutatja e jelenségek önkényes természetét és azokat a hatalmi viszonyokat, melyek létrehozzák és fenntartják ezeket a formákat. A kritika ezt annak érdekében teszi, hogy feltárja a cselekvési lehetőség maradék mozgásterét.

A vezetői érdekek egyetemessé tétele

Többek között (lásd Giddens [1979]) Lukács (1971) mutatott rá a sajátos osztályérdekek gyakori egyetemessé tételére és mindenki érdekeként való feltüntetésére. Napjaink vállalati gyakorlatában a döntéshozatalban és a kutatásban a vezetői csoportok kiváltságos helyzetben vannak. A vezetésnek felettes pozíciót tulajdonítanak a vállalati érdekek meghatározásában és megvalósításában, és ezáltal felsőbbrendűségük a népesség széles rétegeire vonatkozóan is érvényesül. A vállalati érdekeket gyakran konkrét vezetői önérdkekkel azonosítják. Például a dolgozó, a szállító, vagy a számtalan közösség érdekei értelmezhetőek a vállalati – azaz az egyetemessé tett vezetői – érdekekre tett hatásuk szemüvegén keresztül. Ily módon csak alkalmasszerűen és rendszerint reaktív módon érvényesítik az előbbieket, s gyakran egyszerű gazdasági javakként vagy „költségekként” ábrázolják az utóbbiakat – például az ár, melyet a „vállalatnak” kell fizetnie a munkáért, a felszerelésekért, vagy a környezet megtisztításáért (Deetz [1995]). A vezetői érdekek egyetemessé tétele során központi jelentőségű az összetett tulajdonosi igények pénzügyiekre történő egyszerűsítése. Az egyéb érintettek beruházásait minimalizálják, míg középpontba kerül a tőkeberuházás. A menedzsment – pénzügyi megbízhatóságának jogcímén (melyet a pénzügyi befektetők némileg korlátoznak) – a vállalat nevében (és elvileg azzal gyakran egyenlővé válva) nyilatkozik meg (Storey [1983]). Ez a fordulat, minthogy minden csoport *általános* jólétét elvben és nagymértékben a vállalat (vezetés által értelmezett) *pénzügyi* jólétéhez köti, a nem-menedzseri érintettek önérdkét – ironikus módon – úgy értelmezi át, hogy az saját önérdkük minimalizálása által valósul meg. Az ideológiakritikában a vezetői fölény úgy tekinthető, mint ami a történelemben alakult ki, s melyet a társadalomban és magukban a vállalatokban található ideológiai alkalmazások aktívan újratermelnek (lásd Tompkins és Cheney [1985]; Knights és Willmott [1985]; Lazega [1992]; Deetz [1992]). A kritikai tanulmányok feltárják, hogy miként torzul az érdekartikuláció a pénz – mint egyszerű és hatalommal telített eszköz – domináns szerepe által (Offe és Wiesenthal [1980]), és olyan háttérbeszorított értékekkel állítják szembe a termelékenységet és a fogyasztást, mint az autonómia, illetve a kreativitás és az öröm, melyek a munkaszervezés céljai (Burrell és Morgan [1979]; Willmott és Knights [1982]; Alvesson [1987]).

Az eszközelvű érvelés elsőbbsége

Habermas (1971, 1975, 1984, 1987) tárta fel a technikai racionalitás társadalmi-történelmi felülkerekedését az értelem ezzel versenyző egyéb formái fölött. Habermas a *technikai érvelést* úgy festette le, mint ami eszközelvű, hajlamos elméleti és hipotetikus megfontolások által irányítottá válni, és előszeretettel fejleszt ki eszköz-eredmény láncolatokat, hogy ezáltal is felügyeletet gyakoroljon. Ennek természetes ellentétét *gyakorlati érdekek* nevezte. A gyakorlati érvelés inkább a folyamat megértésére és az elérni kívánt végcélok közötti kölcsönös meghatározottságra irányul, ahelyett hogy a célmegvalósítás eszközeinek kézben tartására és fejlesztésére összpontosítana (Apel [1979]). Habermas megfogalmazásában a gyakorlati érdek „*a cselekvési lehetőségekre orientált kölcsönös megértés interszubjektivitásának megőrzésére és kiterjesztésére vonatkozó alkotó érdek. Jelentése azon tényleges képességében rejlik, mely lehetővé teszi a hagyományból levezetett önismeret keretében mozgó cselekvők közötti lehetséges konszenzus megvalósítását.*” (Habermas [1971], 310. old.) Egy kiegyensúlyozott rendszerben az érvelés e két formája egymás természetes kiegészítőjévé válik. De napjaink társadalmi helyzetében a modern társadalomtudomány formája és tartalma, és a szakértelem társadalmi jellege a szervezeti struktúrákhoz igazodik, mely a technikai érvelés uralmát hozza létre (lásd Stablein és Nord [1985]; Alvesson [1987]; Alvesson és Willmott [1992], [1996]; Mumby [1988]; Fischer [1990]). Amilyen mértékben uralkodik a technikai érvelés, olyan mértékben formál jogot a racionalitás fogalmának egészére, s az érvelés alternatív formái irracionálisnak tűnnek föl. Igen nagy mértékben érvényes, hogy a szervezet „humán” oldalával foglalkozó

tanulmányok (munkahelyi hangulat, a munkakör változatosabbá tétele, a munkahelyi élet minősége, dolgozói részvételi programok, kultúra) mindegyike az alternatív végcélok keresése helyett immár a vállalat domináns csoportérdekeinek kiterjesztését szolgáló technikai felügyelet új eszközeivé váltak (Alvesson [1987]). Sievers szerint például „*a motiváció – a vezetés- és szervezetkutatók, valamint magának a munkaszervezésnek a számára – csak akkor válik fontossá, ha eltűnt vagy elveszett a munkából az értelem. Ez az értelmi veszteség közvetlenül kapcsolódik ahhoz a munkavégzési és munkaszervezési eljáráshoz, mely nyugati vállalataink többségét jellemzi.*” (Sievers [1986], 338. old.) A technikai felügyelet és az emberi vonatkozások közötti termékeny feszültség eltűnik a gyakran ismeretlen, ám minden bizonnyal „racionális” és „legitim” vállalati célok hatékony megvalósítása során.

Hegemónia

Noha Gramsci (1929–35) elemzése és a „hegemónia” fogalmának kidolgozása a munkahellyel kapcsolatos társadalmi és társas változás általános elméletét célozta, elképzeléseit széles körben használják úgy, hogy az magának a munkahellyel foglalkozó elemzésnek is alapját képezi (például Burawoy [1979]; Clegg [1989]). Gramsci a mindennapi élet lényegi szövetét létrehozó összetett fogalmi és materiális hálóként tekint a hegemóniára. A munkahelyi hegemóniát támogatják a szerződéses és jutalmazási rendszerek által kikényszerített gazdasági rendelkezések, a sajátos értékek és víziók támogatásával kikényszerített kulturális rendelkezések, valamint a szabályok és politikák által kikényszerített irányítási rendelkezések. Ezek szélesebb társadalmi jelenlétét a gazdasági berendezkedés, a civil társadalom (beleértve az oktatást/értelmisségiéket/médiát) és az állami törvények támogatják.

A hegemónia fogalma eltérő érdekekkel rendelkező, összetett domináns csoportok jelenlétét és még az uralkodó csoportokon belül is érvényesülő hatalom és aktivitás meglétét sejteti. Eme különbségek integrációja viszont az uralkodó csoportoknak kedvez, és mind az uralkodó, mind pedig az uralt csoportok cselekvése egyfajta konstruált „jóváhagyásként” jellemezhető a legjobban. A hegemón rendszer a mindent átható józan ész által működik, és a világ szemlélésének, önmagunk megértésének és a szükségletek felismerésének megszokott módjává válik (lásd Angus [1992]). Ez a helyzet mindig magában hordozza egy sajátos rés kialakulásának lehetőségét aközött, amit az uralkodó rend ajánl, illetve amit egy uralt csoport részesítene előnyben. Lukes szerint „*az ember akarata már önmagában is azon rendszer terméke lehet, mely érdekei ellen dolgozik, és ilyen esetekben az utóbbi olyan látszatot kelt, mintha képesek lennének döntés meghozatalára akaratukat vagy kívánságukat illetően.*” (Lukes [1974]; 34. old.) Számos munka vizsgálja a „jóváhagyásos” folyamatok változatait (például Burawoy [1979]; Kunda [1992]; Vallas [1993]). Több tanulmány kimutatja, hogy a munkavállalók „miként strategizálják saját alárendeltségüket”, érnek el csekély hasznokat az alárendeltségből fakadóan, miközben állandósítják azokat a domináns rendszereket is, melyek ellehetetlenítik autonómiájukat és a saját – szélesebb értelemben felfogott – érdekeiknek megfelelő cselekvést (lásd Burawoy [1985]; Deetz [1995], [1998]; Willmott [1993]).

A szervezeteket kulturális nézőpontból vizsgáló anyagoknak meglehetősen bőséges tárházát adják az 1980-as és 90-es évek kritikai elméleti szervezeti tanulmányai, amelyekben a kultúrát és a kulturális mérnökösködést (cultural engineering) úgy definiálják, mint ami a hegemónia irányába mutat (például Alvesson [1993a]; Alvesson és Willmott [1996]; Deetz [1985]; Jermier [1985]; Knights és Willmott [1987]; Mumby [1988]; Rosen [1985]). Willmott például feltárja, hogy „*a vállalati kultúra kialakítására vonatkozó programok miként szolgálnak arra, hogy eltagadják vagy megghiúsítsák a feltételek olyan alakulását, mely elősegíti a kritikai gondolkodást. E programok helyeslik a normák és értékek szervezeten belüli homogenizációját... A kulturális*

sokszínűség feloldódik a belső vállalati értékek savfürdőjében.” (Willmott [1993], 534. old.) A gyakorlatban, amint Willmott és más kritikai elméleti szerzők kimutatják, a vezetés általi felügyeletet megcélzó stratégiák ritkán teljesen sikeresek. Rendes körülmények között túlsúlyban van az ellenállás, és egy bizonyos mértékű kulturális sokféleség. A kritikai elmélet itt betöltött szerepe – de a posztmodernizmusé még inkább – úgy tekinthető, mint e sokféleség megőrzésére és megerősítésére irányuló kísérlet.

Az ideológiakritika bírálata

A különféle ideológiakritikákban felbukkanó eme négy téma mindegyike értékes. Mégis, sokan rámutattak az ideológiakritika korlátaira. Ennek három válfaja látszik a leginkább általánosnak. Először, az ideológiakritika gyakran *ad hoc*-jellegűnek és reakciónak tűnik. A legtöbb tanulmány azt magyarázza, hogy valami miért nem történt meg, ahelyett hogy előrejelző jellegű és tesztelhető megállapításokat fogalmazna meg. Másodsor elitistának mutatkozik. A hamis igények és hamis tudat koncepciói, melyek a korai tanulmányok középpontjában álltak, pont ugyanazon emberekről vélelmezi a bölcs és következtető folyamatok alapvető gyengeségét, akiknek ilyen képességekkel történő felruházását reméli. A nagyobb egyenlőség támogatásának iróniája annak kinyilatkoztatása, hogy másoknak mit kellene akarniuk, vagy hogy miként kellene a „jobb” világot felfogniuk, s így nem tűnnek el sem az uralkodó, sem az uralt csoportok. Harmadszor, a korai ideológiakritikai művek számvetései igencsak túlegyszerűsítőeknek tűnnek. Abercrombie és társai (1980) „uralkodó ideológiatézist” illető bírálata értelmében az uralkodó csoport fogalma önálló és szándékolt marad, mintha egy jól azonosítható csoport dolgozta volna ki azt a rendszert, mely uralmat alakíthat ki a gondolatok felügyeletével és biztosíthatja érdekeit.

A posztmodernizmus talajáról érkező még kifinomultabb bírálat kimutatja, hogy a központi szerepet játszó szubjektív cselekvő ideája ugyanúgy nagy szerepet játszik az ideológiakritikában, ahogy azt az uralkodó csoportok és rendszerek is előnyben részesítik. A racionális és megfontolt cselekvő létezésére vonatkozó remény, aki autonóm és koherens cselekvésre képes, maga is értékes célpontja lehetne az ideológiakritikának. A vállalatok legitimitációja azon a feltételezésen alapszik, hogy létezik ilyen egyén, illetve hogy elősegíthető egy ilyen jellegű individuális fejlődés. Az ideológiakritika teljes egésze érintetlenül hagyja ezt az egyénről alkotott alapgondolatot, még ha az irányzat képviselői sietnek is rámutatni arra, hogy az emberi mivolt jelenleg nem a fejlődésként értelmezhető irányba formálódik.

Persze, az ideológiakritika ereje fenntartható, anélkül hogy összeomlana e bírálatok súlya alatt, és a kritikai elmélet számos képviselője meg is tette ezt a lépést, amint leválasztotta az ideológia fogalmát a hagyományos marxizmusról. A bírálatokra (a) a sajátos kommunikatív helyzetekben érvényesülő uralmi gondolatrendszerek empirikus tanulmányozásával (ahelyett hogy a következményeket magyaráznák) (például Alvesson [1996]; Knights és Willmott [1987]; Rosen [1985]); (b) az utasításos jellegű megállapításoktól – melyek arra vonatkoznak, hogy mit kellene tenniük az embereknek (láadás, felszabadítás) – történő tartózkodással, de az uralkodó hitek és értékek kutatómivoltának hangsúlyozásával (Deetz [1992]); (c) a pluralista minőségek elismerésével, de a különféle érdekek és nézőpontok közötti erőteljes aszimmetriákhoz való változatlan ragaszkodással; és (d) az ideológiák uralmának olyan elképzelésével válaszoltak, mely nem egyszerű eszközként vagy egy elit csoport érdekében állóként kezeli az ideológiákat, így mutatva ki, hogy az uralkodó ideák hatásait az elitek is elszenvedhetik (így például környezetszennyezésként, illetve a munkafolyamatokon keresztül: Heckscher [1995]).

Az ideológiakritika nehézségeire adott másféle választ jelent a kommunikációs nézőpont kritikai elméleten belüli kifejlesztése. Ez olyan fejlemény, mely átírányítja a figyelmet a társadalmilag

elnyomó ideákról és intézményekről azon kommunikációs folyamatokra, amelyeken keresztül az ideák létrejönnek, újratermelődnek és felülvizsgálatra kerülnek, különösen döntéshozatali összefüggésekben.

A kommunikatív tevékenység

Habermas az 1970-es évek vége óta – a kritikai elmélet korábbi szószólóihoz képest szokatlan módon – leszűkítette a hagyományos ideológiakritika érvényességi körét, és ehelyett egy olyan rendszeres filozófia felépítésére összpontosított, amelyben kiemelkedő fontosságot tölt be az elmélet és a kommunikatív tevékenység (Habermas [1984], [1987]). Ez a törekvés megőrzi az ideológiakritika számos jellemzőjét – beleértve a kívülről erőltetett társadalmi eszmék megkülönböztetését az értelemben gyökerezőektől –, mégis, inkább folyamatjellegű fogalmakat alkalmaz, mint tartalomorientált kritikát, s így a hagyományos ideológiakritikától meglehetősen elkülönül. Azon a nem utópián, hanem inkább csak reményen alapuló gondolat igenlését is napirendjére tűzi, hogy miként kellene az intézményeket megreformálnunk ideális beszédhelyzeteket közelítő, morálisan vezérelt eszmecelemek mentén. Habermas kétféle történelmi tanulási folyamatot, illetve racionalitási formát különböztet meg: a technológiai-tudományos-stratégiáit, mely a rendszervilággal társul, s a kommunikációs-politikai-etikáit, mely az életvilággal áll kapcsolatban, s a szerző az utóbbi térnyerésének elősegítésére törekszik. A racionalitás fogalmának olyan irányban történő kibővítésével érvel az életvilág módszeres megjavítása mellett, mely tekintetbe veszi a jelentésminták teremtését és újratemtését. Az életvilág teljesen racionálisnak – inkább mint instrumentalizáltnak és strategizáltnak – tekinthető annyiban, hogy olyan kölcsönös kapcsolatokat tesz lehetővé, melyek a kommunikáció segítségével kialakított megértés által vezéreltek, nem pedig a rendszervilág – pénzközpontúsággal vagy formális hatalommal átítatott – kényszerei vagy a hagyományos kulturális értékek meggondolatlan átformálása által (Habermas [1984]).

A kommunikatív megértés függ a torzítatlan tájékoztatástól és a jó szándékon, érvelésen és társalgáson nyugvó szabad eszmecelemtől. A torzítatlan és racionális vita alapján feltételezi, hogy mind a jelenlegi, mind pedig a kívánatos állapot megítélésével kapcsolatban konszenzusra lehet jutni. Állítja, hogy ezen eszmény elérése érdekében magára a nyelvre, illetve annak használati módjára vonatkozóan bizonyos feltételeknek kell teljesülniük. Ilyen feltétel az a várákozás és vágy, hogy megértsenek minket és mások bizalmukba fogadjanak, valamint annak reménye, hogy mások el fogják fogadni érveinket és egyéb megállapításainkat (lásd Thompson [1984]; Deetz [1992], 6. és 7. fejezetek). Efféle várákozások és ambíciók nélkül nem sok értelme van a megnyilatkozásoknak és vitáknak. A torzítatlan kommunikáció képezi az alapját a racionalitás „legmagasabb” (vagy inkább legszélesebb, legátgondoltabb) szintű megjelenési formájának, mely formát kommunikatív racionalitásnak nevez. Itt nincs hatalom, státusz, presztízs, ideológia, manipuláció, szakértői uralom, félelem, bizonytalanság, félreértés vagy bármiféle egyéb rosszindulat, mely a formálódó eszmék alapját képezi. A döntéshozatal alapjává a nyílt fórumok által kínált helyes és jól megalapozott érvek válnak, s háttérbe szorul a tekintély, a megszokás, az ideológia vagy a résztvevők kizárása.

„A kommunikatív racionalitás eme koncepciója – mellékjelentéseivel együtt – végső soron az érvelő beszéd mesterkéletlen, egységesítő jellegű, konszenzusra vezető erejének központi tapasztalatán nyugszik, melyben a különféle résztvevők túllépnek pusztán szubjektivitásukon, és – a racionálisan indokolt meggyőződések kölcsönösségének köszönhetően – egyaránt biztosítják önmaguk számára az objektív világ egységességére és a létviláguk kölcsönös szubjektivitására vonatkozó igazságot.” (Habermas [1984], 10. old.)

A kommunikatív racionalitás így egyfajta választ jelent a különféle állítások érvényességének megkérdőjelezésére, vizsgálatára és valószínű elfogadására vonatkozóan. A kommunikációs tevékenység így minden kijelentés vizsgálatát lehetővé teszi a következő (egyetemesen) érvényes kritériumok mentén: érthetőség, jóhiszeműség, megbízhatóság és következetesség. A kommunikatív tevékenység ezáltal a társadalomban, a társadalmi intézményekben és a mindennapi életben a társas érintkezés fontos szempontjává válik. A kommunikatív racionalitást lehetővé tevő, illetőleg az azzal átítatott ideális beszédhelyzet az alábbi körülmény fennállását igényli: *„a kommunikatív folyamat akkor és csak akkor nem hoz létre maga is kényszereket, ha minden lehetséges résztvevő tekintetében szimmetrikusan oszlik el a megszólalás megválasztásának és megtételének lehetősége.”* (Habermast idézi Thompson és Held [1982], 123. old.) Persze, az ideális beszédhelyzet nem a megszokott kommunikációs minőség, hanem ekkor egy ellentmondásos várakozás álláspontjára helyezkedünk. Törekszünk a kölcsönös megértésre, olyan érvelési forma megvalósítását kísérelve meg, melyre vonatkozóan feltételezzük saját bekapcsolódásunk képességét, midőn megpróbálunk kitérni a mindennapi cselekvések áramából és ellenőrizzük egy problematikus állítást. Amint majd a kritikai elmélet hozadékának ecsetelésekor javasolni fogjuk, egy efféle elképzelés – szervezeti tanulmányok elemzési kereteként felhasználva – erőteljesebb útmutatást nyújthat a szervezetekben zajló viták és döntéshozatal átforgalmazásához (például Lyytinen és Hirschheim [1988]; Power és Laughlin [1992]).

Ehelyütt nem fogjuk megismételni a Habermas elméletére vonatkozó kritikát (lásd Thompson és Held [1982]; Fraser [1987]; Burrell [1994]), hanem csak megemlítjük, hogy egyformán túlhangsúlyozza a racionalitás lehetőségét és a konszenzusos állapot értékét (Deetz [1992]), valamint túlzott súlyt helyez a nyelvben és az emberek közötti viszonyban lappangó átláthatóságra és racionalításra. Ez bizonyos mértékig az egyén potenciálisan autonóm és megvilágosodott modelljén nyugszik, de a korábbi kritikai elmülethez képest ez a feltételezés itt kevésbé központi jelentőségű, minthogy a hangsúly nem a tudatosságra, hanem a kommunikációs kapcsolatok szerkezetére – mint a racionalitás hordozójára – kerül. De Habermas is bírálható „jóindulatú és jóakarátú emberképe” miatt (Vattimo [1992]), amely a gondolkodás és a cselekvés megváltoztatása érdekében a tudásra és az érvelésre épít. Ez olyan álláspont, amelyben a posztmodernisták felettébb kételkednek.

A kritikai szervezetelmélet hozadéka

A szervezetelmélet kritikai tanulmányai a fent vázolt elképzeléseket hasznosítják, kidolgozzák őket, és bemutatják helytállóságukat a modern szervezetek megértésében és konkrét vállalatokban. Alvesson és Willmott (1996) kiemelt néhány olyan metaforát, amelyekkel a kritikai elmélet a szervezeteket és a vezetést illeti: a szervezet mint technokrácia, misztifikáció, kulturális bódítószer és gyarmatosító hatalom. Ez ráirányítja a figyelmet, hogy a vezetés szakértelme miként vezet az egyéb szervezeti résztvevők passzivitásához, hogy miként álcázzák a kétértelműséget és ellentmondásokat, hogy a munkahelyi valósággal kapcsolatos egyezkedésben az értékek és valóságértelmezések kitervelése miként irányul az alacsony szervezeti szinten lévő és egyéb perifériára szorult csoportok gyengítésére, és hogy a pénzközpontúság és a formális hatalomgyakorlás miként jelent belső hadviselést a munkahelyi tapasztalatok, illetve a világosan megfogalmazott értékek és elsőbbségi jogok fölötti hegemón pozíció megszerzése érdekében. Amint a fentiekben vázoltuk, két fő csapásirányra lehet itt rámutatni: egy tartalomorientáltra, amely a kényszerek forrásait hangsúlyozza, s egy folyamatorientáltra, amely a szervezetek kommunikatív cselekvésében beálló módosulást emeli ki.

A kritikai elmélet például figyelmet szentel az eszközelvű érvelés és a pénzközpontúság uralmával kapcsolatos szűk látókörű gondolkodásnak. Ha az eszközelvű érvelést bölcsen alkalmazzák, úgy az a gondolkodás és cselekvés termékeny formájává válhat. A (politikailag és etikailag megalapozott vélemény kialakítását célzó) gyakorlati érvelés hiányában viszont nagymértékben öntörvényű, eszközzé alacsonyító és átgondolatlan jellege miatt erősen hajlamos az emberek és a természet eldologiasítására (objektívációjára) és ezáltal sokféle módon pusztít. Ennek legkirívóbb következményei: (1) erőszakolt munkafeltételek, ahol a munka belső értékeinek (kreativitás, változatosság, fejlődés, értelemmel telítettség) semmibe vétele vagy az eszközelvű értékeknél alacsonyabb rendűvé tétele jellemző (Alvesson [1987]; Sievers [1986]); (2) szakértők (beleértve a vezetői eliteket) és a nem szakértők közötti aszimmetrikus társadalmi viszonyok kialakítása és megerősítése (Alvesson és Willmott [1996]; Fischer [1990]; Hollway [1984]); (3) az okfejtés módjában, az aszimmetrikus társadalmi viszonyokban és a politikai elsőbbségeket illetően tapasztalható nemek közötti torzulás (Calás és Smircich [1992a], [1992b]; Mumby és Putnam [1992]; Ferguson [1984]; Hearn és Parkin [1987]); (4) a munkavállalók gondolkodási sémáinak átfogó felügyelete és társadalmi helyzetük rögzítése (Deetz és Kersten [1983]; Frost [1987]; Mumby [1987]); (5) a munkavállalók, fogyasztók és az aktuális politikai-etikai kérdések széles körű társadalmi befolyásolása a tömegmédiá, a konzumerizmust előmozdító lobbizás által, valamint az egyéni és kollektív politikai döntéshozatal pénzközpontú megítélésének előnyben részesítése (Alvesson és Willmott [1996]; Deetz [1992]); és (6) a természeti környezet hulladékkal és szennyezéssel történő pusztítása (Shrivastava [1995]; Stead és Stead [1992]).

A technokrácia álcázásában az eszközelvű racionalitás semlegesnek, s az önérdek és politika értéktelített birodalmától mentesnek látszik. Dicsőít, és „megbújik” a technikák, illetve az objektivitás és pártatlanság hamis látszata mögött, amelyet a tudás, a bürokrácia és a hivatalos rendelkezések intézményesült szerkezeteivel kapcsolatban tulajdonít magának. Nem meglepő, hogy az összes menedzsmenst „specializáció” a technokráciának kedvez, midőn bejelenti a szakértelem monopóliumára vonatkozó igényét a saját fennhatósága alá tartozó területeken. Az emberi erőforrás specialistái például a munkavállalók kiválasztására és ösztönzésére vonatkozó „objektív” technikák sorát dolgozzák ki, melyekkel előtérbe tolják és védelmezik pozíciójukat (Hollway [1984]; Steffy és Grimes [1992]). A stratégiai menedzsmenst a hatalom gyakorlásának sajátos módját intézményesíti azáltal, hogy a szervezet és a környezet közötti érintkezési kulcsponton törvényesíti és kiváltságossá teszi a „menedzsmenst”, ezzel bizonyos szereplőket „stratégiai” helyzetbe hozva, míg másokat segédcsapatokká lefokozva, kiknek feladata önmaguk alárendelésében és a vállalati tervek végrehajtásában merül ki (Shrivastava [1986]; Alvesson és Willmott [1995]). A technokrácia fogalma ráirányítja a figyelmet az úgynevezett „professzionális menedzsmenst” egynémely sötétebb, és inkább zavaró tulajdonságára. Rámutat a szakértők által meghatározott és jóváhagyott emberi és szervezeti célok szűkösségére. A vezetés fogalmát összeházasítja a technokráciával és az érvelés eszközelvűsítésével, ezzel pedig napvilágra kerül és megkérdőjeleződik az értelem e leszűkített felfogása.

A technokrácia eszméjét létrehozó, illetve arra támaszkodó csoport-, eszme- vagy intézményi uralom technokrata tudat kialakulásához vezet (Habermas [1970]; Alvesson [1987]). Itt a különféle eszmék és elvek közötti alapvető összeütközéseket úgy tekintik, mint amelyek feloldódnak az egyre racionálisabb eljárások fejlődésének köszönhetően. A munkaszervezetekben az (elnyomás megszüntetését hangsúlyozó) gyakorlati megfontolások és a (teljesítmény maximalizálására összpontosító) eszközelvű megfontolások közötti ellentmondásokat olyan optimális vezetési módszerek használatával gondolják megkerülhetőnek, mint például a munkakörök gazdagítása, a QWL (*Quality of Working Life*, azaz

a munkahelyi élet minősége – a ford.), a TQM (Total Quality Management, azaz teljes körű minőségbiztosítás – a ford.), a vállalati kultúra és így tovább, melyek – szerintük – egyidejűleg szolgálják az emberek jólétét és fejlődését, valamint a magas minőséget és termelékenységet. Ily módon az alapvető politikai kérdések technikai problémamegoldássá alakulnak át.

Habermas nézetei gyakorlati módon is felhasználhatóak, eredeti filozófiai-elméleti változatuknál alkalmasabbá téve őket a társadalomtudomány és a szervezetkutatás számára. A habermasi munka kommunikatív fordulatával a kritikai elmélet használatában is lehetőségek nyíltak egy alkalmazhatóbb és empirikusabb irányba történő elmozdulásra. Ez, Forester szerint, az „ideális beszéd témakörének félretolását”, és a kutatásnak „a »korlátozás«, a politikai vélemény, és az ebből fakadó lehetséges autonómia aktuális társadalmi és politikai viszonyainak” vizsgálata felé bővítését jelenti (Forester [1993], 3. old., a kiemelés utólagos). Forester (1985, 1989, 1992, 1993) egyfajta „kritikai pragmatizmust” fejlesztett ki, ami Habermas szabad és kreatív olvasatán alapul. Forester munkája különösen érdekes, amennyiben az elméleti mesterkéltséget tapasztalati és alkalmazott irányultsággal ötvözi, és így példaként szolgálhat arra, hogy miként néz ki a kritikai tevékenység a gyakorlatban. Forester szerint a tapasztalati irányultságú kritikai elmélet „(1) empirikusan helytálló és leírásában sokatmondó; (2) értelmezve elfogadható és jelenségileg értelemmel bíró; valamint (3) kritikusan megalapozott és etikailag átitatott” (Forester [1993], 2. old.).

Ennek jegyében Forester (1989) különbséget tesz az elkerülhetetlen és a társadalmilag szükségtelen zavarok, illetve a társadalmi szempontból ideiglenes problémák és a torzulások rendszeresebb, szerkezetfüggő forrásai között. A szervezetek felfoghatók a módszeresen (tehát nem véletlenül és talán elkerülhető módon) torzított kommunikációk struktúráiként, vagy – a gazdasági és munkahelyi életben – a strukturális viszonyok és a társadalmi működés között közvetítő társas/kommunikatív infrastruktúráként. Tekintet nélkül a torzulások gyakorlati elkerülhetőségének mértékére, az ezen eltorzult közlésekre vonatkozó ismeret és belátás feltétlenül értékes. Kommunikációs nézőpontból a szervezetek aszerint ítéelhetők meg és értékelhetők, hogy a dogmát (tilos kommunikáció) vagy a párbeszédet (nyílt kommunikáció) közelítik (lásd Deetz [1992], 7. fejezet). Forester szavaival: „*Ha a szervezeteknek és a testületeknek olyan a szerkezetük, hogy tagjaiknak nincs valamilyen védett lehetőségük az igazság, a törvényesség, az őszinteség vagy a tisztázó állítások ellenőrzésére, melyeket a hatóság és a termelés fennálló struktúrái tesznek felénk, úgy inkább a dogmatizmus, mint a társadalmi tanulás, a zsarnokság, mint a szakmai tekintély, a manipuláció, mint az együttműködés, illetve a zaklatás, mint az érzékenység körülményeire bukkanhatunk. Ily módon a kritikai elmélet rámutat a gyakorlati és előíró jellegű megértés abban betöltött fontos szerepére, hogy miként férjünk hozzá az – elméletileg és gyakorlatilag is – módszeresen strukturált eszmecserékhez, és vegyünk részt bennük.*” (Forester [1983], 239–240. old.)

Forester a figyelem megszervezését tartja döntő vonásnak az adminisztratív és szervezeti folyamatok társadalmi újratermelésében. Habermas 1984-es újratermelési modelljére támaszkodik, mely tartalmazza (1) a világnézetek kulturális újratermelését (eszmék, ismeretek, hitek), (2) a társadalmi integrációt, melyben a társadalmi tagságra vonatkozó normák, kötelezettségek és minták termelődnek újra, és (3) a szocializációt, melyben az én társadalmi azonossága, céljai és kifejeződési formái módosulnak és fejlődnek. A sajátos kommunikatív/szervezeti cselekedetekben (és törekvésekben) így a hitek, hozzájárulások és identitások újratermelése/megkérdőjelezése/újjaformálása forog kockán. A kritikus pontot vizsgáló kutatások, csakúgy mint a gyakorlati kérdések, magukban foglalják azt, hogy „*mi teszi inkább lehetővé vagy gátolja a dolgozó munkahelyi információhoz jutását, a szabályok és*

normák megkérdőjelezése, avagy a szükségletek, érzések, az illető identitásának, a létezési módnak a kifejezése?” (Forester [1993], 131. old.) Amint Forester megjegyzi, a probléma itt az ellenőrzési struktúrák mindennapos tapasztalathoz, vélekedéshez és cselekvéshez kötésében van. Erre a strukturális fenomenológia alkalmas: strukturális, mert feltérképezi „*a társadalmi cselekvés rendszeres állványzatát és szerkezetét; fenomenologikus, mert a konkrét társadalmi érintkezéseket (ígéretet, fenyegetések, egyezségek, megállapodások, nézeteltérések) vizsgálja, melyek adott módon szerveződnek rendszeré*” (Forester [1993], 140. old.). Forester (1992) egy prózai, látnivalóan triviális tapasztalati helyzet érzékeny olvasatával szemlélteti álláspontját: egy városi törzskar tervelőkészítő gyűlésével. Megvizsgálja adatait – a találkozó tizenkétsoros jegyzőkönyvét – és a törzskar beszédében és hallgatásában bebizonyítja Habermas állításainak gyakorlati termékenységét a felállított, újrendezett és újjáalkotott társadalmi és politikai viszonyok feltárásában.

Posztmodernizmus és szervezetkutatás

Sok mindent elmondtak már a „posztmodern” kifejezés többféle értelmű használatáról és az irányzat különféle változatairól (Alvesson [1995]; Thompson [1993]). Jelen munkánk nem tagadja e változatok létezését, ám a tanulmányunkéhoz hasonló összefüggésben hasznos lehet, ha bizonyos közös témákra irányítjuk figyelmünket. Ennek során a legfontosabb szerzők mondanivalójának különbségeit némiképp elhanyagoljuk, a közös vonásokat pedig kiemeljük. Ha a posztmodernizmust filozófiai alapokon álló kutatási szemléletként tekintjük – amint ez a legfőbb témája ennek az írásnak –, akkor gyakran a következő néhány, egészében véve egymással is összefüggő gondolatot szokás kiemelni: (a) a gondolkodási mód (diskurzus), illetve szövegfüggőség (textualitás) központi szerepe, amikor is a nyelv teremtő erejét hangsúlyozzák, továbbá a „természetes” dolgokat a gondolkodási mód által teremtettnek tekintik; (b) széttöredezett identitások, ahol a szubjektivitás folyamatjellegét hangsúlyozzák, továbbá hirdetik az individuális, autonóm, a dolgok jelentését meghatározni képes alany halálát, azaz az egyéni gondolkodás mikéntje teremti a valóságot, s nem létezik az emberek hagyományos, „lényglátó” (esszencialisztikus) megértési módszere; (c) a jelenlét és valóságábrázolás filozófiájának kritikája, amelynek során az a nézet kap elsőbbséget, hogy a nyelvi kifejezések nem lehetnek egyértelműek, vagyis a nyelv nem képes visszatükrözni a valóságot és nem lehet a jelentés hordozója; (d) az alapok és nagy ívű elméletek (grand narratives) tévesztése, mely folyamat során előnyben részesül a vélemények sokfélesége és a helyi viszonyokra méretezett cselekvés, szemben az általános elméleti keretek, illetve a nagyszabású cselekvési programok alkalmazásával; (e) a hatalom és a tudás kapcsolata, ahol feltételezik a hatalom elválaszthatatlanságát a tudástól, így a tudás elveszti az ártatlanság és a semlegesség látszatát; (f) hiperrealitás – csalóka látszat – lép a „valós világ” helyébe, ahol a mai társadalmi rendben a szimuláció válik elsőrendűvé; és (g) az ellenállást és a meghatározatlanságot célzó kutatás, aminek során az irónia és a játékoság felülkerekedik a racionalitáson, az előre jelezhetőségen és a renden. Vegyük röviden sorra e témákat!

A gondolkodási mód központi szerepe

A posztmodern a francia strukturalizmusból nőtt ki, annak következtében, hogy nagy súlyt fektetett a filozófiában bekövetkezett nyelvészeti fordulatra. Ilyen értelemben a posztmodernisták a francia hagyományok keretében hasonlóan mozdultak el strukturalista alapokon, mint Habermas a német hagyományban az ideológiakritika területén. Ahogy a kritikai elméletben a módszeresen torzított kommunikáció felismerése megszünteti a tudatosság korábbi hamis érzetét, úgy váltja fel a posztmodern felfogásban a szövegfüggőség és a gondolkodás mikéntje a tudatlan struktúráját. Mindkét irányzatra jellemző, hogy az említett

eszközökkel kétfrontos háborút indítottak: egyrészt az objektivistákkal szemben, akik tudományuk segítségével a természet és az emberek viselkedését akarják előrejelezni/befolyásolni, másrészt a humanistákkal szemben, akik az egyén által leírt tapasztalatot és páratlan emberi jogait emelik trónra, s az emberi szabadság naiv változatát dicsőítik. Posztmodernista részről a nyelv középpontba állítása lehetővé tette a konstruáltság hangsúlyozását, amely egyrészt tagadja a bizonyosságról és az objektív valóságról szóló objektivista álláspontot, másrészt szembehelyezkedik a humanisták azon sarkalatos állításaival, amelyek elfedik szemük előtt a tapasztalat társadalmi/nyelvi jellegét. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a nyelvi fordulat lehetővé tette a posztmodern számára, hogy – az autonómia és az egységes identitások kritikáján keresztül – elutasítsa a humanizmust, valamint – a jelenlét és valóságábrázolás filozófiájának kritikáján keresztül – elutasítsa az objektivizmust.

Ha tudomásul vesszük a gondolkodási mód elsődlegességét, akkor ezzel azt állítjuk, hogy minden egyén gondolkodási sémák által uralt viszonyok közé születik, mely sémák jelenléte erőteljes és folyamatos. A világról szerzett tapasztalatokat az ember úgy rendezi el magában, ahogy a gondolkodás mikéntje vezeti őt a tájékozódás során, amelynek segítségével a világ jelenségei sajátos egységekbe és osztályokba sorolódnak. Amint az ember egyre jobban elsajátítja a gondolkodási sémán belüli gondolkodás mikéntjét, úgy válik az számára egyre érthetőbbé. Ez annyit jelent, hogy az elérhető gondolkodási rendszerek eleve sajátos módon jelölik ki az ember helyét a világban, még mielőtt az egyénnek bármiféle fogalma is lehetne arról, hogy e rendszerek között választási lehetősége van. A világot strukturáló gondolkodási séma egyúttal a személy szubjektivitását is formálja, sajátos társadalmi identitást és létezési módot kínálva számára. A személy – a humanizmus nézetével *ellentétben* – elsődlegesen mindig társadalmi jellegű, és csak tévedésből állítható, hogy a személyes én a tapasztalat kiindulópontja.

Két nagyobb irányzat különböztethető meg ezzel kapcsolatban. Az egyik a gondolkodási módot sajátos nyelvi értelemben tárgyalja, ahol a használt nyelv – lényegéből fakadóan – elválaszthatatlanul összekapcsolódik a jelentéssel és az észleléssel. Minden észlelés és jelentés egyben azt is magában foglalja, hogy „valamilyennek látom” a vizsgált dolgot, és ezt a „valamilyennek látom”-ot úgy írjuk le, mint egy alapvető „jelzést” (*azaz hogy a vizsgált dolgot jel(ek) segítségével ragadjuk meg: dolog + jel = jelzés – a ford.*) vagy „nyelvi” viszonyt. Azok a különbségek, amelyeket a nyelv az egyes történelmi korokban hordoz, lehetővé teszik a sajátos „valamilyennek látom” viszonyok újratermelődését. Eltérő gondolkodási sémák mindig létezhetnek egymás mellett – ám ezek domináns vagy perifériára szorult jellege szintén változó lehet. Ezen irányzat szerint a gondolkodási mód, mint nyelvi jelenség, gyengén kapcsolódik a materiális gyakorlati alkalmazásokhoz (Weedon [1987]). A másik, Foucault-féle változat úgy tekint a gondolkodási sémákra, mint gondolatrendszerre, amelyek függenek a materiális gyakorlati alkalmazásoktól és egyben tájékoztatnak is róluk; s e tevékenységek nem csupán nyelviileg – hanem sajátos hatalmi technikák segítségével (lásd a börtönöket, pszichiátriai intézeteket, iskolákat, üzemeket stb., ahol ezek a technikák egyértelműen megfigyelhetők) gyakorlatilag is – a szubjektivitás sajátos formáit teremtik meg (Foucault [1977], [1980]). Mindkét változatban az emberi szubjektivitás lehet viszonylag nyitott vagy zárt. Egy adott gondolkodási mód kizárólagos uralma az első változat szerint időleges, bár gyakran újratermelődik, míg Foucault inkább hangsúlyozza a szubjektivitás rögzülésének szisztematikusabb jellegét, amit a működésben rejlő hatalmi viszonyok hálójának okoz.

Számos szervezetkutató termékenyen használta fel ezt a meglátást. Legtöbbjük, bár nem mindegyikük, követte Foucault-t nézeteik kialakítása során. Knights és Morgan például a

gondolkodási sémák működésének Foucault-féle megközelítését arra használta, hogy feltárja, miként szerveződik (konstruálódik) a személy és a világ a vállalat stratégiai gondolkodása által. Állításuk szerint a „stratégiai gondolkodás az embereket olyan tevékenységek iránt teszi elkötelezetté, amelyek során ráébrednek arra az alapvető igazságra, hogy kik is ők valójában – tudniillik »stratégiai szereplők«, (Knights és Morgan [1991], 260. old.). Rámutatnak a vállalat belüli stratégiai gondolkodás számos hatalmi következményére – így például a vezetők előjogainak fenntartására és kiszélesítésére, a vezetők személyes biztonságérzetének megteremtésére, a férfias jelleg kidomborítására a (férfi) vezetők számára, valamint a hatalomgyakorlás megkönnyítésére, illetve legitimé tételére.

Széttöredezett identitások

A „személy” posztmodern felfogása szervesen következik a gondolkodási mód szerepéről kialakított álláspontból. A posztmodern elutasítja az autonóm, önmagát meghatározó, biztos és egységes önazonosság-tudattal rendelkező emberről szóló elgondolást, amely az egyént a társas univerzum középpontjának tekinti. Jóllehet, ezt a kritikus álláspontot számos egyéb gondolati irányzat is vallja (például a behaviouristák és a strukturalisták), azonban a posztmodern hívei erőteljes és kifinomult érvek segítségével képviselik ezt a gondolatot.

A biztos és egységes önazonosság-tudat kétféleképp bírálható. Az első változat szerint a Nyugat emberfelfogása mindig is mítosz volt. E nézet meglehetősen etnocentrikus beállítottságot képvisel. Freud munkásságát – miszerint a szorongás és a konfliktus az emberi lélek központi fontosságú jelenségei – szokás felhasználni annak bemutatására, hogy a nyugati gondolkodás egyre inkább ráébred az ember belső széttöredezettségére és következetlenségére, ám a posztmodern képviselői ennél tovább mennek, amennyiben le is rántják a leplet a nyugati típusú énképről (dekonstrukció). Az egységes én gondolatát pusztán agyszüleménynek tartják, ami azt a célt szolgálja, hogy az ember elnyomja vele az említett konfliktusokat és előnyben részesítse a férfias tulajdonságokat, a racionalitást, az előrelátást és a befolyásolást. Amilyen mértékben beszéltek személyről az uralkodó gondolkodási sémák (és hozták létre a személyt, mint a gondolkodás forrását), olyan mértékben ruházták fel biztos önazonosság-tudattal. Csakhogy ezzel egyidejűleg ez a személy az uralom újratermelésében is részt vett, ily módon szorítva perifériára saját énjének egyéb részeit, illetve más csoportokat. Az autonómia érzete ezen elnyomás elleplezését szolgálta, valamint a konfliktus tényéhez negatív képzetársításokat rendelt.

A kritika másik változata szerint az önmagával harmóniában lévő, egységes és (potenciálisan) autonóm egyén képe a jelenlegi történelmi és kulturális helyzetben vált hamissá. Ha az önazonosság a társadalom terméke, akkor ez viszonylag szilárd marad homogén és stabil társadalmakban, ahol az uralkodó gondolkodási rendszerek száma alacsony. A mai heterogén, globális, fizikai távolságokat feloldó (azaz „telekapcsolatokkal” átszótt) társadalmakban a hozzáférhető gondolkodási sémák száma gyorsan növekszik, s ezek ráadásul gyorsan változnak. Az egyént ma már oly sokféle gondolkodási mód szólítja meg, hogy a széttöredezés tulajdonképpen elkerülhetetlen (Gergen [1991]). Amint a társadalom egyre inkább széttöredezik, és hiperreális vagy virtuális válik (a virtualitás szerint a gondolkodás mikéntjének nincs semmi kapcsolata a világgal, a képek csupán egyéb képekre vonatkoznak), az önazonosságot stabilizáló erők semmivé foszlanak.⁵ Ez az álláspont a gondolkodási folyamatban óriási

⁵ Ez pedig már a posztmodern lélektan alapvetően szociológiai vagy periodizációs válfajába tartozik, és bizonyos mértékig olyan szerzők is alkalmazzák, akik nem tekintik magukat posztmodernnek, illetve nem foglalkoznak a posztmodernnel. Ilyen szerzők például Berger és társai (1973), valamint Lasch (1978, 1984).

szabadsággal és lehetőséggel kecsegtet a perifériára szorított csoportok és nézőpontok érvényesítése számára; ám egyúttal el is bizonytalanít, ami olyan normalizációs stratégiákhoz vezet, amelyekkel az emberek „önként” behódnak a kereskedelmi világ által kínált fogyasztói énképnek, illetve azonosulnak a szervezetek vállalati kultúra által egybeszerkesztett énképével (Deetz [1995]; Willmott [1994]). Az ilyen, fellazult egyéniségű emberek roppant fogékonyak a manipulációra is, és a rendszerben marionett-figuraként irányíthatók. Ez a folyamat magával sodorja az embert, de – Baudrillard (1983, 1988) szimulációról szóló elképzelése szerint – ez az uralom uralkodó csoport nélküli formája. E két kritikus megközelítést – amelyek közül az egyik azt emeli ki, hogy az emberi természetre *eredendően* jellemző a széttöredezettség és a gondolkodási séma általi meghatározottság, a másik pedig ugyanezt állítja, de csupán a jelenkor nyugati felfogásáról – gyakran hangsúlyozzák (lásd Gergen [1991], [1992]).

Mindazonáltal az emberi alany ilyesfajta ábrázolása akadályokat gördít a gyakorlati cselekvés útjába. Flax (1990) például bemutatja, hogy e látásmód mennyire kínos helyzetbe hozza a nőt. Amennyiben a nemi különbséget úgy kezeljük, hogy ezt a társadalom hozta létre, továbbá ha azt valljuk, hogy a nők háttérbe szorítását az uralkodó gondolkodási sémák okozták, és ugyanezen tárgyalásmódok ültetik el agyunkban azt a képzetet is, hogy a nők valamiképpen „mások” (ideértve az összes negatív tartalmú kifejezést, amelyek a nyelvi rendszerben és a gondolkodási módon belül előfordulnak), akkor a társadalom megszabadítása a nemi beskatulyázástól jó gondolat. Ezt úgy érhetjük el, hogy számos helyzetben lényegtelené tesszük a nemi hovatartozás kérdését, azaz mindössze annyi a teendőnk, hogy nem beszélünk többé „férfiakról” és „nőkről”, és nem termeljük újra ezt a mindent átható, erőteljes megkülönböztetést (néhány különleges esetet kivéve, ahol a különbségtételnek gyakorlati értelme van, tudniillik a gyerekszüléshez való viszony vagy néhány betegség esetén). Ám hogy a mai társadalomban egy ilyen elmozdulás bekövetkezzék, a nőknek szervezkedniük kell, és meg kell mutatniuk, hogy szinte minden társadalmi helyzetet átítatnak a nemi különbségek. Hasonló a helyzet a tapasztalatszerzéssel is: ha a nők tapasztalatai valamilyen alapvető különbségből adódnak (lett légyen szó testi jellegű vagy társadalom által teremtett különbségről, illetve mindkettőről), akkor nem tagadhatjuk le, hogy ez egy fontos és figyelembe veendő tényező. Ám a lényegre irányuló (esszencialista) érvelés tagadja a társadalom valóságot befolyásoló hatását, és ez a nézet könnyen felhasználható egy olyan társadalomban, ahol a férfiak eleve elegendő erőforrással rendelkeznek a nők további megbélyegzésére. Az elméletben jelentkező feszültségek feloldása nem könnyű feladat (lásd Fraser és Nicholson [1988]). Furcsamód azonban, ez a súlyos feszültség, valamint az egységes álláspont kialakítására való képtelenség egyidejűleg ássa alá és bizonyítja a posztmodern irányzat létjogosultságát. Az efféle feszültségek arra készítettek egyes kutatókat, hogy a világosabb cselekvési program kialakítása érdekében átvegyenek néhány kritikai elméleti elképzelést (lásd Martin [1990]), másokat pedig arra indított, hogy jobban összpontosítsanak az ellenállás helyibb jellegű formáira (lásd Smircich és Calás [1987]).

Az emberi szereplők – és szervezési tevékenységük – destabilizálásából fontos következtetések adódnak a szervezetelemzés számára. Linstead azt állítja, hogy „*ekkor a szervezet folyamatosan jön létre, alakul és alakít, a szubjektumok termelik és fogyasztják*”. Szorgalmazza, hogy a vizsgálatok érdeklődése mozduljon el „*az olyan folyamatok irányába, amelyek alakítják a szubjektivitást, és kevésbé foglalkozzanak az egyes szubjektumok szavakat befolyásoló hatásával*” (Linstead [1993], 60. old.). Knights és Willmott (1989) egy ilyen jellegű munkájukban bemutatták, miként vezet a leigázás különféle formáihoz az, amikor valakit egy folyamat alakít, Pringle (1988) pedig kimutatta, hogyan zajlik a „titkár” önazonosságának kialakítása és újratermelése. Deetz (1994c, 1997, 1998) bemutatta, hogy a „tudásintenzív” munka miként vezet sajátos munkahelyi önazonosságtudat kialakulásához. Townley (1993) hasonló módon

dolgozott, és az emberi erőforrás menedzsment gondolkodási sémájára a Foucault-féle elemzést alkalmazta. Ebben a munkában Townley amellettt érvelt, hogy az emberi erőforrás menedzsmentben az elemzés alapegysége „*az alkalmazotti viszonyban megtestesülő cserefolyamat milyensége*”. Mivel ez a kapcsolat önmagában meghatározatlan, a csereviszonyt úgy szervezik meg, hogy valamiféle rendezettséget kényszerítenek az eredendően bizonytalanra. Az emberi erőforrás menedzsment területén a tudás kialakítása „*osztályozási, sorbarendezi és elosztási szabályok segítségével, tevékenységek definiálásával, mérési skálák rögzítésével, valamint eljárási szabályok meghatározásán keresztül történik, ami az emberi erőforrás menedzsmentre egyértelműen jellemző sajátos gondolkodási séma felbukkanását eredményezi*” (Townley [1993], 541. old.). E tudásbázis önti tárgyi formába (határozza meg) az egyént, ily módon korlátozva és rendelve alá az ember teljesebb társas és személyi jellegét.

A jelenlét filozófiájának kritikája

A normatív (előíró) jellegű társadalomtudomány – akárcsak legtöbbünk a mindennapi életben – problémamentesnek tekinti a tárgyak jelenlétét □ a nyelv elsődleges feladatát pedig abban látja, hogy a tárgyakat megnevezze, megjelenítse. Ha megkérdezzük tőlünk valamiről, hogy az micsoda, akkor megpróbáljuk meghatározni az illető dolgot, felsoroljuk lényeges tulajdonságait. A posztmodern képviselői ezt éppolyan illuzórikus álláspontnak tartják, mint az önazonosságról szóló elképzelést. A világ valamely *dolga* csak egy bizonyos létezőhöz fűződő sajátos viszony keretei között válik *tárggyá*, tudniillik ha a szóban forgó dolog képes arra, hogy az illető számára az adott tárgyat jelenítse meg. Ezek szerint a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások különféle formái központi szerepet játszanak a tárgyak megteremtésében. Ezt az álláspontot már egy ideje ismerjük, mégpedig egymástól olyannyira különböző szerzők munkáiból, mint például Mead, Wittgenstein vagy Heidegger, ám e nézetet még mindig félreértések övezik. Ezek közül a leggyakoribb a relativizmus vádja. Az igazság azonban az, hogy ez az álláspont nem azonos semmilyen szabadosságon vagy szubjektívizmuson alapuló relativizmussal. Az ilyen vádat hangoztatók félreértik a tárgyakról szóló koncepciót, illetve a gondolkodási séma szerepét hangsúlyozó elmélet erejét. A legtöbb posztmodern kutatót nem aggasztja, hogy esetleg relativistának bélyegzik, sokkal inkább érdeklődnek viszont a tárgyak látszólagos stabilitása, illetve ama nehézség iránt, ami az egyes tárgyakat teremtő és fenntartó működési erők teljes körű feltárásában rejlik.

Amint a széttöredezett identitásokról szóló részben már említettük, a posztmodern egyes képviselői különböznek egymástól abból a szempontból, hogy milyen mértékben tekintik a gondolkodási módot szövegfüggőként, illetve szélesebb értelemben meghatározottként. Egészében véve azonban Saussure megállapításából szokás kiindulni, miszerint a nézőpont teremti a tárgyat. Saussure ezzel a nyelvi megkülönböztető rendszer értéktelítettségének fontosságára akarta irányítani a figyelmet, ám a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások hamar kapcsolatba kerülnek egymással. Lássunk egy rövid példát! A „dolgozó” a világban egy tárgy (persze amellettt, hogy alany is), ám sem Isten, sem pedig a természet nem alkotott „dolgozót”. Ahhoz, hogy a „dolgozó”, mint olyan létezhessen, két dologra van szükség: egyrészt egy nyelvre, és olyan gyakorlati alkalmazásokra, amelyek lehetővé teszik az emberek csoportba sorolását és osztályozását, másrészt valamire, amire ezek a csoportok és osztályok vonatkoztathatók. Azok a kérdések, hogy „Mi valójában a dolgozó?”, „Mi a lényege a dolgozónak?”, „Mi tesz valakit dolgozóvá?”, megválaszolhatatlanok, ha csupán azt a valamit tekintjük, amit dolgozóként írhatunk le, ahelyett, hogy ezt a tárggyá tevő nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások termékeinek tekintenénk. Ebben az értelemben a dolgozó nem elszigetelt létező. Ha dolgozóról beszélünk, az már magában foglalja azt is, hogy létezik

munkamegosztás és hogy megjelent a menedzsment (a „nem dolgozók”). A dolgozó „lényege” nem azokat a tulajdonságokat tömöríti, amelyekkel a „tárgy” rendelkezik, hanem bizonyos viszonyrendszereket, beleértve a munkamegosztást is. Hibát akkor követünk el, ha figyelmünket magára a tárgyra, illetve annak tulajdonságaira összpontosítjuk. Figyelmünket a viszonyrendszerekre kellene irányítanunk, amelyek nemcsak egyszerűen léteznek a világban, hanem megfelelnek az emberek világtérképének, a gondolkodási sémának, illetve a szövegfüggőségnek. A „dolgozó” jelentése nem magától értetődő, és nem létezik eleve (azaz önmagából fakadóan), hanem az ellentétek és az érintkezési pontok halmazától függ, azoktól a viszonyoktól, amelyek hasonlónak, illetve eltérővé teszik azt más dolgokhoz képest.

Mivel a világ bármely dolga sokféle tárgyként megalkotható/kifejezhető, és ennek csupán az emberi találékonyosság, illetve a múltban megvalósult értelmezések nyomai szabhatnak határt, ezért a jelentés nem lehet végérvényesen rögzített, hanem mindig befejezetlen és meghatározatlan. A teljesség és a lezártág látszata miatt nem vesszük észre a nyilvánvaló mögött rejtő politikai töltetet, a konstruált jelleget és a különféle értelmezési lehetőségeket. A nyelv tehát olyan értelemben központi jelentőségű a tárgyak megteremtésében, hogy ez nyújtja számunkra a dolgok egyneműségére, illetve különbözőségére vonatkozó társadalmi/történelmi gyökerű megkülönböztetéseket. A nyelv nem tükrözheti vissza a „kívül” létező valóságot vagy az emberek tudati állapotát (Shotter és Gergen [1989], [1994]). A nyelv képekből áll, metaforákat alkalmaz, ellentmondásokkal és következtetlenségekkel telített (Brown [1990] □ Cooper és Burrell [1988]). A nyelv nem egyetemes érvényű és nem rögzült, hanem esetleges, széttöredezett és helyi jellegű (Linstead és Grafton-Small [1992]). A szervezetkutatók ezeket az elgondolásokat a szervezeti működés során megjelenő tárgyaknak, köztük magának a leszűkített szervezet-értelmezésnek a leleplezésére (dekonstrukciójára) használták. Talán az efféle kutatások legtermékenyebbjei közé a számviteli gyakorlatot elemző munkák tartoznak. Nettó eredmény, profit és veszteség, költségek és hasonlók nem létezhetnek és nem lehetnek valóságos jelenségek sajátos, teremtő hatású gyakorlati alkalmazások nélkül (Hopwood [1987] □ Power és Laughlin [1992] □ Montagna [1986]). Más kutatók a tudás és az információ témakörét vették közelebbre szemügyre (Boland [1987]). Ismét mások a beszámolás gyakorlatát (Sless [1988]), illetve az emberek osztályokba sorolását tanulmányozták (Epstein [1988]). E törekvések mindegyike rámutatott a tárgyak létezéséhez szükséges feltételekre a szervezeti működés során. Ebből következik, hogy minden valóság-ábrázolási kísérlet részrehajló (azaz egyoldalú és előnyben részesíti valamelyik oldalt). A tárgyaknak nyelvhasználat általi megkülönböztetése szükségszerű feltétele a másokkal való együttélésnek, ám ez elkerülhetetlenül korlátozó hatású is annyiban, amennyiben elfed más fontos megkülönböztetési módokat, melyek egyébként lehetségesek lennének (lásd Bourdieu [1984], [1991]).

Az alapok és uralkodó elbeszélések térvesztése

Bármely álláspont ereje annak megalapozottságából származik – állítja a hagyományos felfogás. Ez az alap lehet metafizikai jellegű – mint például a külső világ léte az empiricizmusban, a gondolati struktúrák léte a racionalizmusban, vagy az emberi természet léte a humanizmusban – vagy pedig valamiféle elbeszélés, történelemről alkotott történet, mint például a marxizmus osztályharca, a szociáldarwinizmus gondolata a legrátermettebbek túléléséről, vagy a piacgazdaság láthatatlan kézről szóló elmélete. Ezeknek az alapoknak a segítségével az egyes álláspontokat olyan színben tüntetik fel, mintha azok biztosan és elkerülhetetlenül igazak lennének, nem pedig esetlegesen, illetve érdekből születtek volna. Bizonyos, hogy a szervezetelmélet nagy része ilyen alapokon nyugszik, beleértve a kritikai elmélet morálisan vezérelt kommunikatív folyamatát is.

E kérdésben a posztmodern képviselői – az identitások témaköréhez hasonlóan – két különböző, bár nem összeegyeztethetetlen nézetet képviselnek. Az egyik álláspont kategorikus (azaz történelemtől és társadalmi viszonyoktól függetlenül érvényes), a másik inkább az újabb történelmi fejlemények iránt érdeklődik (ily módon közös pontjai vannak a filozófiai/korszakoló megkülönböztetésekkel). Az első nézet szerint az elvi alapok és legitimitást nyújtó elbeszélések mindig is becsapták az embereket. Ezeket az eszközöket alkalmazóik (rendszerint nem tudatosan) az uralkodó világnézet és a hozzá tartozó rend támogatására használták. A feministák például azzal érvelnek, hogy a történelmet mindig is férfiak magyarázták (*history*). Az empiricisták hivatkozása a külső világ természetére elrejtette a szemük előtt saját (illetve a kiváltságos társadalmi csoportoktól átvett) fogalmaik, alkalmazott módszereik, eszközeik, tevékenységük és beszámolóik világalkotó erejét.

A második nézetet követő posztmodernisták arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalom egyre bizalmatlanabb az elbeszélésekkel és megalapozási törekvésekkel szemben. Lyotard (1984) rámutatott a „szellemről”, illetve az „emancipációról” szóló nagy ívű elbeszélés hanyatlására. A választási lehetőségek bővülése és a társadalom növekvő politikai cinizmusa (vagy éleslátása) oda vezet, hogy az emberek gyanakodva tekintenek a legitimitációs törekvésekre. Ez nem áll távol Habermas gondolatától, amely a kései kapitalista társadalom legitimitációs válságáról beszél (Habermas [1975]). Lyotard szerint talán nem is maradt más számunkra, csak a helyi jellegű elbeszélések. Mindezek következtében különös figyelmet szentelnek a szervezetekben elhangzó történetek nagy ívű elbeszélésekkel való kapcsolatára, és ha a kettő között eltérést tapasztalnak, akkor rámutatnak a különbségek helytől és helyzettől függő voltára (lásd Martin [1990] □ Deetz [1997]). Mások ezzel az új elméleti lehetőséggel mutatták ki a menedzsment domináns elbeszéléseibe vetett hamis bizonyosságot (Jehenson [1984] □ Ingersoll és Adams [1986] □ Carter és Jackson [1987] □ Calás és Smircich [1991]).

Nem minden posztmodern gondolkodó tekinti e fejleményeket feltétlenül kedvezőnek. Egyfelől biztos, hogy az alapok és nagy ívű elbeszélések tévesztése elveszi az uralkodó csoportok egyik legfontosabb támaszát, tudniillik hogy biztonságot és bizonyosságot nyújthatnak mások alávetéséért cserébe. Az eddigi alapok helyét azonban nem szükségképpen váltja fel a peremre szorult csoportok megnövekedett szabadsága és politikai cselekvőképessége. Lyotard bemutatta az úgynevezett „teljesítményelvűség” megjelenését, amikor a társadalmi célok eléréséhez szükséges eszközök öncéllá válnak (lásd még Power [1994]). A számítógéphez és az információhoz való hozzáférés lehetősége – ami nem annyira az egyénben megtestesülő tudástól (a „tudós” mivolttól), hanem sokkal inkább a pénzügyi erőforrások meglététől függ – a tudás és a hatalom jelentős forrásává vált. Ezzel együtt pedig létrejönnek a hatalomgyakorlás új formái, amelyeket már nem a társadalmi probléma iránti érzékenység, illetve a társadalom java vezérel, hanem a minél nagyobb termelés és fogyasztás pusztá igézete.

Bizonyos, hogy a nagy ívű, integráló hatású elbeszélések tévesztése nem kerülte el a vezetői csoportok figyelmét. Talán azt is mondhatjuk, a vállalati „jövőképek” és „kultúrák” olyan stratégiai jellegű, helyi szintű elbeszélő konstrukciók, amelyeknek célja a pluralista társadalom egységének és ösztönzésének a megteremtése, mely feladatot korábban a tágabb társadalmi elbeszélések végeztek. Másrészt azt is állíthatjuk, hogy a vállalatvezetés ilyenfajta ellenőrzési és befolyásolási formái nagy kiterjedésű és rendszerszerű erőfeszítéseknek tekinthetők, amelyek nagy ívű elbeszélésekre emlékeztetnek, jóllehet a vállalat szintjén jelentkeznek. A vezetői ellenőrzés és befolyásolás kialakulása talán vállalati jellegű nagy ívű elbeszélésként is értelmezhető, mely átveszi a politikai programok néhány feladatát. A jövőkép, a remény és a közösségi érzés politikai szinten bekövetkezett hanyatlása előkészítette az utat a vállalatvezetés

által alkalmazott ideológiák és gyakorlati alkalmazások számára, amelyek e légüres teret részben kitölthetik (Deetz [1992]). A posztmodern képviselői rámutatnak e törekvés bizonytalan jellegére. A vállalati kultúrát például szövegnek tekintik, a vállalati szereplők pedig ily módon olvasókká válnak, akik „más szövegekről szerzett ismereteket és egyéb kulturális formákat hoznak magukkal, továbbá egyéb forrásokat idéznek fel magukban, további értelmezések törnek fel bennük valamely szöveg olvasásakor □ valamint a szöveg olvasása során belépnek a szövegbe, megváltoztatják annak jellegét, és újratemetik azt” (Linstead és Grafton-Small [1992], 344. old.).

A széttöredezett önazonosságok elméletéhez hasonlóan a posztmodern számára e tárgykörben is az a nehézség merül fel, hogy a fenti fejlemények fényében miként alakítható ki gyakorlati szempontból is használható állásfoglalás. Amennyiben elutasítjuk a lényeglátó (esszencialista) megalapozás lehetőségét (azaz hogy léteznek objektíve adott alapok – a ford.), és egyben azt is valljuk, hogy a helyi szintű ellenállásnál többre van szükség, akkor könnyen meglehet, hogy a posztmodern és a kritikai elmélet valamiféle összekapcsolása kínálja a legjobb fennmaradó megoldást. Erre később még visszatérünk.

A tudás/hatalom kapcsolat

A szervezetekről szóló tanulmányok többségéhez viszonyítva a posztmodern jellegű írások igen eltérő módon tárgyalják a hatalom kérdését. Foucault jelenti a legjobb példát erre (Foucault [1977], [1980] □ lásd Clegg [1994]). Az érdeklődés középpontjában álló hatalom nem az, amelyet valaki birtokol vagy megszerez. A hatalom felbukkanása ennél alapvetőbb hatalmi viszonyoknak köszönhető. A hatalom magában a gondolkodás mikéntjében rejtezik: a nyelvi megkülönböztetések összetételében, az indoklási módokban és a lényeges gyakorlati alkalmazások jellegében. Ezek együttese társadalmi intézményeket szervez és sajátos alanyokat teremt. Amint azt korábban említettük, a nyelv szerepe itt kevésbé hangsúlyos, mint a posztmodern sok egyéb változatában. A korábbi példánál maradva: a „vállalati vezető” létrehozó gondolkodási mód egyszerre hatalmazza fel, illetve fosztja meg bizonyos hatalomtól az érintettek ezen csoportját. A gondolkodás mikéntje egyszerre alakít ki összetartást és érdekeket, illetve konfliktusokat, kézzelfogható és jelképes erőforrásokat, önértelmezési módokat teremt, és mindez igaz a többi szereplőre is, például a szakemberekre és a dolgozókra. A hatalom tehát a demarkációs vonalakban és az ezeket fenntartó gondolkodási rendszerekben rejtezik. Olyan fontos gyakorlati alkalmazások játszanak szerepet itt, mint például a munkaerő toborzásának és kiválasztásának eljárásai, az irodák elrendezése, a jutalmazási és ellenőrzési rendszerek, a szereplők bevonása, illetve kirekesztése a fontos megbeszélésekből stb. A fegyelem Foucault-féle (1977) koncepciója jelenti a szervezetkutatásban megjelenő legfontosabb fogalmak egyikét. A demarkációs vonalak normakövető viselkedést eredményeznek, amelyet támogat a tudás kinyilatkoztatása. A képzés, a bejáratott munkafolyamatok, az önellenőrzés és a szakértők fegyelmező erőt testesítenek meg, amennyiben elősegítik a normák kialakulását és betartását. Különösen a normatív (modernista) szakemberek, valamint az általuk létrehozott tudás alkalmas az önkényes és részrehajló gondolkodási sémák valódi természetének elfedésére és a normalizáció elősegítésére (Hollway [1984], [1991]). Townley (1993) korábban már tárgyalt munkája alapos elemzések segítségével mutatta ki, miként használják fel az emberi erőforrásokkal foglalkozó szakember és a kapcsolódó ismeretek fejlesztését az alkalmazottak „meghatározására” és alávetésére. Ezen tudás az alkalmazottak számára is hasznosítható: segítségével önmagukat ellenőrizhetik, s módosíthatják hozzáállásukat és viselkedésüket olyan normák és elvárások betartása érdekében, melyeket mások határoztak meg számukra (Deetz [1995], 10. fejezet és [1998]).

Hiperrealitás

A posztmodern írók különbözőképpen kezelik azt a viszonyt, amely a nyelvi és – az emberekkel és a világgal kapcsolatos – nem nyelvi vonatkozások között fennáll. A szigorú összpontosítás a nyelv szerepére, valamint a jelenlét filozófiájának erőteljes kritikája nem sok teret hagy az olyan álláspontok számára, amelyek – előzetesen kialakult és viszonylag állandó – szövegen kívüli valóságra hivatkoznak. A posztmodern legtöbb képviselője valamiféle többletként vagy „másságként” kezeli a külső tényezők halmazát. Ez a tárgyakat alakító folyamatok számára alapot szolgáltat, továbbá megmenti a nyelvi rendszereket attól, hogy zárttá és pusztán képzeletben létezővé váljanak. Noha a jelzett külső, valóságos létezőnek nincs sajátos karaktere, mégis, mindig többlet jelent a rendszer által létrehozott tárgynál, ami minden ábrázolási rendszer korlátozott természetére és alapvető meghatározatlanságára figyelmeztet (Cooper [1989]). A meghatározatlanságban jelenlévő „másság” lehetővé teszi, hogy kimutassuk a valamennyi rendszerben jelenlévő uralmat, hogy megnyissuk e rendszereket, valamint hogy áttörjük bizonyos szövegfüggő rendszerek önhivatkozó ördögi körét.

A posztmodern képviselői számos létező nyelvi, illetve ábrázolási rendszert úgy mutatnak be, mint amelyek önmagukra hivatkoznak. Az ilyen rendszerek nem kötődnek a társas kapcsolatok termékeihez, mint objektív világhoz, s a külső tényezők létéből származó többletre sincsenek tekintettel. A látszólag valóságúen visszatükrözött világot maguk hozzák létre. Például a manapság létező tömegtájékoztatási és információs rendszerek képesek arra, hogy gyors ütemben hozzanak létre olyan képeket, amelyek sokkal inkább helyettesítik, mintsem tükrözik a külvilágot. Az ilyen rendszerek egy sor felidézett, képzeletben létező világ segítségével uralhatják a terepet. A jelzett külső valóság eltűnik, mintha az alig lenne több egy másik jelnél. Ily módon a jelek csupán más jelekre vonatkoznak, a képek már csak képek képei. E rendszerek tisztán önhivatkozókká, vagy – Baudrillard szavaival – *szimulációkká* válhatnak (lásd Deetz [1994b]). Baudrillard elemzése szerint egy ilyen világban a jelek elszakadtak attól a feladattól, hogy kapcsolatot teremtsenek a világgal, és a „modellvilágra” adott „modellválasz” felváltja a valóságos, változó világra vonatkozó válaszadási tevékenységet. A jelek azáltal, hogy csupán önmagukra hivatkoznak és kevés közülük van bármiféle külső vagy belső világhoz, elérik a megjelenítés lehetőségének strukturális határát. Baudrillard a következőképpen jellemzi ezt a viszonyt: *„Az [egyeduralkodó kódrendszerben jelenlévő] jelforma egy gyökeresen eltérő szerveződést ír le: a jelölt és a jelölő itt már eltűnik, mégpedig kizárólag a jelzések javára. Ez egy olyan általános formaalkotás érdekében történik, amelyben a kódrendszer többé már semmiféle szubjektív vagy objektív »valóságra« nem utal, hanem csak önmaga logikájára ... A jel többé már semmit sem jelképez. Megközelíti lehetőségeinek valódi, strukturális határát, azt a pontot, ahol a jel már csak egyéb jelekre vonatkozik. Ekkor az egész valóság szemiurgikus manipulációk, strukturális szimulációk színterévé válik.”* (Baudrillard [1975], 127–128. old.)

Az ily módon értelmezett világ nem pusztán vélelem, mivel nem létezik „valódi” külvilág, amelyet a leírás helytelenül tükrözne vissza vagy amelyet a leírás kijavítására használhatnánk. A leírt világ valójában a képzeletben létezik; nincs ellenlábasa, külső viszonyítási pontja. Baudrillard a betegség színlelése, illetve szimulálása közötti különbség segítségével világította meg e posztmodern gondolat természetét: *„a színlelés vagy leplezés érintetlenül hagyja azt az elvet, hogy létezik valóság; a köztük lévő különbség minden esetben világos, csupán arról van szó, hogy a valóságot álcázzák; míg a szimuláció az »igaz« és a »hamis«, a »valódi« és a »képzeletben létező« közötti különbség létét fenyegeti. Mivel a szimuláló »igaz« tüneteket produkál, a kérdés az, hogy tényleg beteg-e az illető vagy sem. Objektíve nem tekinthetjük sem betegnek, sem pedig nem betegnek.”* (Baudrillard [1983], 5. old.) E gondolatok néhány olyan szervezetelméleti

kutatást ihlettek, amelyek a modern szervezetek képzeletben létező jellegét hangsúlyozzák (Berg [1989]; Alvesson [1990]; Deetz [1994c], [1995]). Amint a posztmodern gondolatok szervezetelméleti alkalmazásával gyakran megesisik, e kutatások a kiinduló álláspontból fakadó összes (extrém) következményt nem viszik végig a végletekig.

A kutatás mint ellenállás és meghatározatlanság

A posztmodern kutatás szerepe nagyon eltér a társadalomtudományokra ruházott hagyományosabb szerepektől. Elsődleges célja, hogy megkísérelje felnyitni a szemünket arra a meghatározatlanságra, amelyet a modern társadalomtudomány, a nap mint nap alkalmazott elméletek, megszokások és gyakorlatok zártak el előlünk. E törekvés eredménye egyfajta antipozitív tudás (Knights [1992]). Legfontosabb módszerei pedig a leleplezés (dekonstrukció), az ellenálló olvasatok, valamint a származástan (genealógia). E fogalmak sokféle értelemben használatosak, és jelen tanulmány szűkös keretei aligha engednek többet a vázlatos áttekintésnél. A leleplezés elsősorban a jelenlét filozófiája ellen irányul. Felszínre hozza a rendszert támogató rejtett (hallgatólagos) előfeltevéseket, amelyek olyan színben tüntetik fel a pozitivista (tényszerű) kifejezéseket, mintha azok létező tárgyra vonatkoznának. Mihelyst rámutatnak a rejtett előfeltevésre, világossá válik a pozitív kifejezés negatívától való függése, s egy harmadik feltételezést is visszanyerünk, amely egy – az első kettő ellentététől független – világalkotási módot tár a szemünk elé (lásd Cooper [1989] □ Martin [1990]; Calás és Smircich [1991]; Mumby és Putnam [1992]). Az ellenálló olvasat kevésbé összpontosít az előfeltevésekre. E módszer egyrészt a konstrukciós tevékenységet mutatja be, másrészt feltárja a külső tényezők többletéből fakadó meghatározatlanságot. A pozitivista és a poláris konstrukció egyaránt uralmat szolgáló cselekedetként jelennek meg, mely folyamat során a szubjektivitás erőszakot tesz a világon és közben önmagát is korlátozza. E módszer újra felszínre hozza és tárgyalhatóvá teszi azokat a konfliktusokat, melyeket a pozitivista tárgyalásmód elfojtott. Ezenkívül visszanyerjük a tárgyalástól érintetlen konfliktusmezőt is, s ezt alkotó módon újra meghatározhatjuk. Ez utóbbi tevékenység annyit jelent, hogy a megkülönböztetéseket állandóan lebontjuk (dedifferentiation) és újjáalkotjuk (redifferentiation). Tekintve a lezárságra irányuló hajlamot, valamint azt a módot, ahogyan ez a hétköznapi gondolkodásba és megszokásokba – különösen szimulációkban – lép, kérlelhetetlen szigorra és különleges képzelőerőre van szükség az ilyen újszerű olvasatok megvalósítása érdekében. Az újszerű olvasatok alkotóelemei a metsző irónia és a megfontolt játékoság □ továbbá az ilyen tevékenységet gyakran a túlegyszerűsített és túl erőszakossá változtatott világ unalmas kényszereitől megszabadult ember öröme vezérli. Az efféle olvasatot jól példázza Calás és Smircich (1988) beszámolója egy főáramú, pozitivista jellegű folyóirat cikkéről. Először felteszik a kérdést: „Miért kellene hinnünk ennek a szerzőnek?“, majd rámutatnak azokra a szónoki trükkökre, amelyeknek célja az olvasó meggyőzése. Egy másik érdekes példa Sangrennek (1992) Clifford és Marcus *Íráskultúra* (1986) című munkájáról írott kritikája. Sangren – Bourdieu-re (1979) támaszkodva – önmaguk ellen fordítja a szerzők ábrázolási stratégiáról szóló érveit (ezek az érvek arra irányultak, hogy bemutassák a néprajznak a különféle kultúrák visszatükrözésekor jelentkező problémáit, s mindezt jelentős antropológiai munkákkal támasztották alá), bemutatva, hogy miként tekinthető Clifford, Marcus és társszerzőik egy korábbi munkájának ábrázolása a stratégia szemüvegén keresztül. Sangren bemutat néhány sajátos ábrázolási formát, amellyel olyan benyomást kelt, hogy a korábbi munkák hibásak voltak, és hogy széles és tágas tér áll rendelkezésre eredeti kutatási irányok kialakítása számára (és új karrierlehetőségek nyílnak) a főáramtól eltérő új megközelítések esetén (Clifford, Marcus et al.), illetve az ábrázolási stratégia biztosabb tudatában.

A társadalomtudomány feladata nem a helyes megoldások megtalálása, hanem az uralkodó feltételezések, rögzült jelentések és viszonyok megkérdőjelezése, valamint az emberi lények alkotóképességének felszabadítása a másokhoz és a világhoz fűződő viszonyt illetően. E jellemzőket Gergen (1978) és Astley (1985) minden fontos elmélet alapvető tulajdonságainak tekintik. Sangren (1992) bemutatta, hogy a hittételek és a rögzült jelentések megkérdőjelezése, valamint a világgép zártságának feltörése könnyen vezethet új hittételek, újfajta rögzült jelentések születéséhez és újabb bezáródáshoz. A posztmodern gondolkodás sem érezheti biztonságban magát e veszéllyel szemben (Alvesson és Sköldbberg [1996]).

A fent tárgyalt témák egyik következménye a jelenleg tapasztalható nagyfokú érdeklődés a különféle stíluskísérletek iránt. Ez különösen érvényes a jelenlét filozófiájának kritikájára, valamint az uralkodó elbeszélések tévesztésére, de a hiperrealitásra és az ellenállás hangsúlyozására is. Az érdeklődés az antropológia területén szembetűnő (Clifford és Marcus [1986] □ Geertz [1988] □ Marcus és Fisher [1986] □ Rose [1990]), de a szervezetelmélet esetében is érvényesül (például Calás és Smircich [1991] □ Jeffcutt [1993] □ Linstead és Grafton-Small [1990]). Jellemző, hogy a „realista” írásmódot másfajta – például ironikus, önironikus vagy impresszionista – stílusok váltják fel, illetve egészítik ki. Szervezeti kultúrában és jelképhasználatban használatos szövegek vizsgálata alkalmával Jeffcutt rámutatott, hogy ezeket mennyire „*megkülönböztetik a vita berekesztésére irányuló hősiess törekvések □ uralják olyan szerzők, akik olyan ábrázolási stílust használnak, amelyek előnyben részesítik a magasztos és romantikus elbeszéléseket a tragikus és ironikus formákkal szemben. Ezek az ábrázolási stratégiák egy mindent maguk alá gyűrő, megosztottságot és konfliktusokat elnyomó, egységre és harmóniára irányuló törekvést mutatnak.*” (Jeffcutt [1993], 32. old.) Meglehet, hogy idővel kiderül majd, az újfajta írásmódok kialakításának ösztönzése volt a posztmodern gondolkodás egyik legerőteljesebb és legérdekesebb hatása.

A kritikai elmélet és a posztmodern összekapcsolása

Amint az eddigiekből kitűnt, a kritikai elmélet és a posztmodern hasonlítanak is egymáshoz, és különböznek is egymástól. Mindkettő jelentősen hozzájárulhat a szervezeti kutatásokhoz, és nézetünk szerint ezt közösen kell megtenniük. Amennyiben a kritikai elmélet nem veszi figyelembe a posztmodern megfontolásait, könnyen abba a helyzetbe kerülhet, hogy érzéketlenné válik a kulturális eredetű kiváltságok és a hatalom modern feltételei iránt. Ha a posztmodern gondolkodás nem ölel fel bizonyos kritikai elméleti megfontolásokat – vagy valami hasonló dolgot, ami az elméletnek irányt szab és társadalmi szempontból használhatóvá teszi –, akkor a posztmodern irányzat egyszerűen ezoterikussá, a beavatatlanok számára érthetlenné válik. Mindkét elmélet felhívja a figyelmet arra, hogy a tudás, az emberek és a társadalmi viszonyok – beleértve azt is, ahogyan mindezek a kortárs szervezetekben megjelennek – társadalmi/történelmi/politikai jellegű folyamatok által teremthetnek. Abban is megegyeznek, hogy ha e teremtő folyamat fölött átsiklik figyelmünk (ez akkor következik be, ha a létező világot természetesnek, ésszerűnek és semlegesnek tekintjük), akkor mindez az uralom fennmaradását segíti elő és komoly veszteségeket okoz az emberek és a szervezetek számára. A kritikai elmélet szóhasználatával élve a központi probléma a tárgyiasítás (reifikáció), a posztmodern középpontjában pedig a jelenlét filozófiája áll. A világ természetesként láttatása és az éppen létező társadalmi valóság befagyasztása ahhoz vezet, hogy fontos konfliktusok – amelyek lehetővé tennék a helyzet újragondolását és a kérdésfeltevést – vesznek el számunkra, és az emberek különböző csoportjai, illetve létfontosságú értékek szorulnak perifériára és szenvednek hátrányt. Mindkét elmélet úgy látja, hogy a szervezetek és az azokat támogató társadalomtudományok egyre növekvő mértékben támaszkodnak egyfajta eszközelvű érvelésre,

amely az eszközöket a célok fölébe helyezi és segít az uralkodó csoportoknak abban, hogy láthatatlan módon érvékeljék el céljaikat. Habermas ezt „eszközeltví technikai érvékelésként” írja le, Lyotard pedig „teljesítményelvűségnek” nevezi.

A két elmélet között fennálló különbségek is fontosak. A kritikai elmélet a választ a morálisan vezérelt kommunikációs érvékelés kiterjesztésében látja, amely egyéni autonómiához, illetve jobb társadalmi döntésekhez vezet. Ha reflektálunk a különféle módokra, ahogyan az ideológia – azaz az eleve adottnak tekintett kulturális eszmék, továbbá a hatalommal rendelkező csoportok által létrehozott üzenetek együttese – belép a személy/világ/tudás teremtésébe, továbbá ha nyitottabb fórumokat hozunk létre a kifejezés számára és ha egymás kölcsönös megértésére irányuló gondolkodási formát alakítunk ki, akkor remélhető, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb társadalmi egyetértés és megegyezés jön létre. A kritikai elmélet szerint nem kizárt a felvilágosodás nagy ívű elbeszélésének továbbfejlesztése. A posztmodern viszont elutasítja az efféle reflexiót és összhangot; él a gyanúperrel, hogy ez esetben csupán új illúziók váltanak fel a régiéket, továbbá hogy újfajta kiváltságos csoportok alakulnának ki, illetve a peremre szorítás új formái jönnének létre. A kritikai elmélet válasza erre: reflexió, egyetértés és racionalitás hiányában nem létezhet gyakorlati cselekvés, lehetetlen kidolgozni egy építő jellegű alternatíva programját. A posztmodern erre visszavág: a cselekvés szükségszerűen helyhez kötött és szituációfüggő, a válaszkészség pedig fontosabb, mint a módszeres tervezés. A kritikai elmélet ellenérve: a helyi cselekvés túlságosan gyenge ahhoz, hogy szembeszálljon az egész rendszerben jelenlévő, a nemi, illetve az osztálykülönbségeken alapuló uralommal, továbbá a globális szegénységgel és a környezetvédelmi problémákkal. A posztmodern fenntartja álláspontját: ha szervezéssel akarunk küzdeni az uralom ellen, azzal fenntartjuk, sőt megszilárdítjuk az uralkodó csoportok létezését; e módszer kialakítja saját uralmi formáit. A különbség bizonyos értelemben ugyanaz, mint egy „húzásos” és egy „nyomásos” elmélet között. A kritikai elmélet azt akarja, hogy cselekedjünk, és meg is adja az irányt, összehangolja a résztvevőket. A posztmodern szerint ezt a törekvést saját szubjektív uralmunk ereje fogja korlátozni □ ez az elmélet arra akar rávenni bennünket, hogy álljunk félre az útból, és hagyjuk, hogy a világ ez idáig ismeretlen érzések és gondolatok birodalmába sodorjon bennünket. A kritikai elmélet viszont nem hisz ebben eléggé ahhoz, hogy elinduljon ezen az úton. És így tovább.

Mindazonáltal van rá mód, hogy egyszerre kezeljük a kétféle gondolkodásmódot, még ha nem is ötvözzük őket valamilyen új formában. Mind a konfliktusra, mind az egyetértésre szükségünk van, továbbá fontos az ellenállás és a tervezés is. A feladat nem a kettő közötti választás, hanem egyensúly teremtése közöttük, mégpedig a kedvező pontok megragadásával (Deetz [1992]). Ha kijelentjük, hogy az egyetértés egyben valamiféle uralmat is jelent, akkor nem azt állítjuk, hogy nem kellene közösen meghoznunk a tőlünk telhető legjobb döntéseket. A kijelentés ehelyett arra figyelmeztet, hogy továbbra is keresnünk kell az uralom jelenlétét, és készen kell állnunk a továbblépésre. Ha kimondjuk, hogy a pusztán ellenállásból hiányzik a világos cselekvési irány, azzal nem azt állítjuk, hogy az ellenállás nem fontos, hiszen gyakran ez lehet az egyetlen módja annak, hogy átlássunk azokon az uralmi formákon, melyekben magunkra ismerünk, vagy melyekből hasznot húzunk és egyben korlátoznak is bennünket.

Ily módon az egyik lehetőség az, ha feloldatlanul hagyjuk a feszültségeket, és így dolgozunk egy adott szövegen belül. Ekkor az ember különféle posztmodern eredetű, illetve kritikai elmülethez tartozó témákat követ, és nem próbálkozik ezek szintézisével, hanem együtt dolgozik a feszültségekkel és az ellentétes képekkel. E módszer alkalmazására mutat példát Martin (1990, 1995), Knights és Wilmott (1989), valamint Deetz (1994c, 1998). Egy másik lehetőség az, ha a

szövegekben lehetővé tesszük több eltérő és különálló hang megszólalását. Ez úgy érhető el, hogy a szövegeket különféle elméleti nézőpontok vagy különféle érdekcsoportok között zajló társalgások köré szervezzük (Alvesson és Wilmott [1996], 7. fejezet); illetve hogy ugyanazt a jelenséget többféle módon értelmezzük (Alvesson [1996]; Morgan [1986]), például mind a kritikai elmélet, mind a posztmodern (esetleg más elméletek) szemszögéből. Egy további lehetőség a kritikai elmélet és a posztmodern felismeréseinek összekapcsolására az, ha mindkettőt metaelméletnek (*azaz elméletekről alkotott elméletnek – a ford.*) tekintjük, melyek inkább a reflexivitás ösztönzése miatt hasznosak, és nem olyan elméletekként kezeljük őket, amelyek közvetlenül alkalmazhatók a tényleges dolgokat vizsgáló tanulmányok alakítására, illetve értelmezésére (Alvesson és Sköldberg [1996]). Újabb lehetőség az, ha a megközelítést a „valós” társadalmi helyzetekben jelentkező nyelvhasználat és kommunikációs gyakorlat alapos tanulmányozására szűkítjük le, ami a gondolkodás mikéntjének és a társalgásnak az elemzésével (Parker [1992]; Potter és Wetherell [1987]), illetve a konstruktivisták módszerével (Shotter és Gergen [1994]; Steier [1991]) valósítható meg. E tanulmányok arra használhatók, hogy érzékennyé tegyenek bennünket a nyelv hatalmi összefüggései iránt, és hogy a Habermastól származó gondolatokat, illetve a posztmodern meglátásait a szervezeti valóság bizonyos részeire alapozzák (Forester [1992]). A nyelvre történő ilyen összpontosítás elkerüli a jelenlét filozófiájának veszélyét, mégis kapcsolatban marad a tapasztalati összefüggésekkel.

A kritikai elmélettel – és még inkább a posztmodernnel – szemben talán azok a legerőteljesebb bírálatok, amelyek a világos tapasztalati kutatások hiányát róják fel. A bírálatok egy része a „tapasztalati” (empirikus) kifejezés szűk értelmezéséből fakad, ám még ezt leszámítva is vádolhatók a kutatók azzal, hogy sok elméleti fejtegetést írnak le kiterjedt tereptanulmányok végrehajtása és ismertetése nélkül. A kritikai elmélet és a posztmodern erőteljesen bírálják az empiricizmust, továbbá hangsúlyozzák, hogy az adatok olyan konstrukciók, amelyek rengetegféleképpen értelmezhetők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érdemes valóság visszatükrözésére irányuló tapasztalati munkát végezni. Számos munka kevésbé érzékeny a szervezeti összefüggések és a hús-vér emberek élete iránt. Sokat nyerhetünk azzal, ha hagyjuk, hogy a szervezeti szereplők is „szóljanak valamit”, s ezt nem szorítjuk rögtön elméleteink keretei közé, melyek az anyagot egy nagyon is megjósolható, a „bürokrácia”, „patriarchátus”, „kapitalizmus”, „menedzserizmus” fogalmaival dolgozó pejoratív gondolkodási sémában helyezik el. A szervezeti szereplők megnyilatkozásait szintén nem célszerű egy mindent átfogó foucault-i hatalomelméletbe, illetve az alanyok békítéséről (pacification) és széttöredezéséről szóló elméletbe helyezni, ahol az alanyok mintha a gondolkodási mód pusztá függelékai volnának. Egy empirikus fordulat enyhíthet azon a negatív beállítottságon is, amely a kritikai elmélet nagy részében és – bizonyos mértékig – a posztmodernben is megtalálható. Mindezek után, persze, azt is el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben a korábbiakhoz képest több empirikus jellegű munka született, melyek főként a kritikai elmélethez állnak közel (például Rosen [1985], [1988]; Knights és Wilmott [1987], [1992]; Alvesson [1996]), de felhasználtak posztmodern témákat is (Martin [1990], [1995]; Deetz [1997], [1998]). Különösen hiányoznak azonban azok a komoly erőfeszítések, melyek a helyi szintű ellenállás gondolatait konkrét gyakorlati összefüggések segítségével alapoznák meg. A posztmodernnel foglalkozók körében nagyon sok szó esik az ellenállásról, de mindez roppant elméleti jellegű és az általános fejtegetések szintjén mozog, s meglehetősen érthetetlen marad a beavatatlanok számára. Túl kell lépniünk a programszerű jelszavak hangoztatásán, és használnunk, illetve finomítanunk kell az ellenállás eszméjét, szoros kapcsolatban maradván a szervezetek keretei között élőkkel.

Terjedelmi okok miatt nem merülünk bele a hagyományos kutatási módszerek talajáról érkező bírálatokra adott válaszok további taglalásába. Ilyen válaszokat főként posztmodern szerzőknél

találunk, bár sok esetben olyan szerzők is megfogalmazzák őket, akik nem lengetik a posztmodern zászlaját. Elég ha annyit mondunk, hogy különféle középutat kereső ösvények léteznek a hagyományosabb ismeretelméletek realista és hermeneutikus válfajai (amelyekben helye van a szervezeti jelenségek tapasztalati kutatásának) és a posztmodern filozófia között, amely utóbbi azzal fenyeget, hogy az összes társadalomtudományt meglehetősen ezoterikus irodalomkritikává változtatja.

HIVATKOZÁSOK

Abercrombie, N. – Hill, S. – Turner, B. S. [1980]: *The Dominant Ideology Thesis*; London: Allen and Unwin

Alvesson, M. [1987]: *Organization Theory and Technocratic consciousness: Rationality, Ideology, and Quality of Work*; Berlin, New York: de Gruyter

Alvesson, M. [1990]: *Organization: from substance to image?*; *Organization Studies*, 11: 373–394. old.

Alvesson, M. [1993a]: *Cultural Perspectives on Organizations*; Cambridge: Cambridge University Press

Alvesson, M. [1993b]: *The play of metaphors*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage

Alvesson, M. [1995]: *The meaning and meaninglessness of postmodernism: some ironic remarks*; *Organization Studies*, 15.

Alvesson, M. [1996]: *Communication, Power and Organization*; Berlin/New York: de Gruyter

Alvesson, M. – Sköldböck, K. [1996]: *Towards a Reflexive Methodology*; London: Sage

Alvesson, M. – Willmott, H. (szerk.) [1992]: *Critical Management Studies*; London: Sage

Alvesson, M. – Willmott, H. [1995]: *Strategic management as domination and emancipation: from planning and process to communication and praxis*; in C. Stubbart – P. Shrivastava (szerk.): *Advances in Strategic Management*; vol. 11. Greenwich, CT: JAI Press

Alvesson, M. – Willmott, H. [1996]: *Making Sense of Management: a Critical Analysis*; London: Sage

Angus, I. [1992]: *The politics of common sense: articulation theory and critical communication studies*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 15*; Newbury Park, CA: Sage, 535–570. old.

Apel, K.-O. [1979]: *Toward a Transformation of Philosophy*; angolra fordította G. Adey and D. Frisby, London: Routledge & Kegan Paul

Astley, G. [1985]: *Administrative science as socially constructed truth*; *Administrative Science Quarterly*, 30: 497–513. old.

Baudrillard, J. [1975]: *The Mirror of Production*; angolra fordította M. Poster, St Louis: Telos Press

Baudrillard, J. [1983]: *Simulations*; New York: Semiotext(e)

Baudrillard, J. [1988]: *Simulacra and simulations*; in M. Poster (szerk.): *Jean Baudrillard: Selected Writings*; Stanford: Stanford University Press, 166–184. old.

- Benson, J. K. [1977]: *Organizations: a dialectical view*; *Administrative Science Quarterly*, 22: 1–21. old.
- Berg, P. O. [1989]: *Postmodern management? From facts to fiction in theory and practice*; *Scandinavian Journal of Management*, 5: 201–217. old.
- Berger, P. – Berger, B. – Kellner, H. [1973]: *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*; New York: Random House
- Boland, R. [1987]: *The in-formation of information systems*; in R. Boland – R. Hirschheim (szerk.): *Critical Issues in Information Systems Research*; New York: Wiley, 363–379. old.
- Bourdieu, P. [1979]: *Outline of a Theory of Practice*; Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. [1984]: *Distinctions: a Social Critique of the Judgement of Taste*; Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. [1991]: *Language and Symbolic Power*; Cambridge, MA: Harvard University Press
- Braverman, H. [1974]: *Labor and Monopoly Capital*; New York: Monthly Review Press
- Brown, R. H. [1990]: *Rhetoric, textuality, and the postmodern turn in sociological theory*; *Sociological Theory*, 8: 188–197. old.
- Burawoy, M. [1979]: *Manufacturing consent*; Chicago: University of Chicago Press
- Burawoy, M. [1985]: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*; London: Verso
- Burrell, G. [1994]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 4: the contribution of Jürgen Habermas*; *Organization Studies*, 15: 1–19. old.
- Burrell, G. – Morgan, G. [1979]: *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*; Aldershot: Gower
- Calás, M. – Smircich, L. [1988]: *Reading leadership as a form of cultural analysis*; in J. G. Hunt et al. (szerk.): *Emerging Leadership Vistas*; Lexington, MA: Lexington Books
- Calás, M. – Smircich, L. [1991]: *Voicing seduction to silence leadership*; *Organization Studies*, 12: 567–602. old.
- Calás, M. – Smircich, L. [1992a]: *Feminist theories and the social consequences of organizational research*; in A. Mills – P. Tancred (szerk.): *Gendering Organizational Analysis*; London: Sage
- Calás, M. – Smircich, L. [1992b]: *Rewriting gender into organizational theorizing: directions from feminist perspectives*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organization: New Directions in Organizational Theory and Analysis*; London: Sage
- Carter, P. – Jackson, N. [1987]: *Management, myth, and metatheory – from scarcity to postscarcity*; *International Studies of Management and Organization*, 17(3): 64–89. old.
- Clegg, S. [1989]: *Frameworks of Power*; London: Sage
- Clegg, S. [1990]: *Modern Organization: Organization Studies in the Postmodern World*; London: Sage

Clegg, S. [1994]: *Weber and Foucault: social theory for the study of organizations*; Organization, 1: 149–178. old.

Clegg, S. – Dunkerley, D. [1980]: *Organization, Class and Control*; London: Routledge & Kegan Paul

Clifford, J. – Marcus, G. E. (szerk.) [1986]: *Writing Culture*; Berkeley, CA: University of California Press

Cooper, R. [1989]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 3: the contribution of Jacques Derrida*; Organization Studies, 10: 479–502. old.

Cooper, R. – Burrell, G. [1988]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis: an introduction*; Organization Studies, 9: 91–112. old.

Czarniawska-Joerges, B. [1988]: *Ideological Control in Nonideological Organizations*; New York: Praeger

Deetz, S. [1985]: *Critical-cultural research: new sensibilities and old realities*; Journal of Management, 11(2): 121–136. old.

Deetz, S. [1992]: *Democracy in the Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*; Albany, NY: State University of New York Press

Deetz, S. [1994a]: *The future of the discipline: the challenges, the research, and the social contribution*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage. 565–600. old.

Deetz, S. [1994b]: *Representative practices and the political analysis of corporations*; in B. Kovacic (szerk.): *Organizational Communication: New Perspectives*; Albany, NY: State University of New York Press, 209–242. old.

Deetz, S. [1994c]: *The micro-politics of identity formation in the workplace: the case of a knowledge intensive firm*; Human Studies, 17: 23–44. old.

Deetz, S. [1994d]: *The new politics of the Workplace: ideology and other unobtrusive controls*; in H. Simons – M. Billig (szerk.): *After Postmodernism: Reconstructing Ideology Critique*; Newbury Park, CA: Sage, 172–199. old.

Deetz, S. [1995]: *Transforming communication, Transforming Business: Building Responsible and Responsive Workplaces*; Cresskill, NJ: Hampton Press

Deetz, S. [1996]: *Describing differences in approaches to organizational science: Rethinking Burrell and Morgan and their legacy*; Organization Science, 7: 191–207. old.

Deetz, S. [1997]: *The business concept, discursive power, and managerial control in a knowledge-intensive company: a case study*; In B. Sypher (szerk.): *Case studies in organizational communication*; 2. kiadás, New York: Guilford Press, 173–202. old.

Deetz, S. [1998]: *Discursive formations, strategized subordination, and self-surveillance: an empirical case*; In A. McKinlay – K. Starkey (szerk.): *Foucault, management and organizational theory*; London: Sage, 151–172. old.

Deetz, S. – Kersten, A. [1983]: *Critical models of interpretative research*; in L. Putnam – M. Pacanowsky (szerk.): *Communication and Organizations*; Beverly Hills, CA: Sage

Deetz, S. – Mumby, D. [1990]: *Power, discourse, and the workplace: reclaiming the critical tradition in communication studies in organizations*; in J. Anderson (szerk.): *Communication Yearbook 13*; Newbury Park, CA: Sage, 18–47. old.

Edwards, R. [1979]: *Contested Terrain: the Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*; New York: Basis Books

Epstein, C. [1988]: *Deceptive Distinctions*; New Haven: Yale University Press

Featherstone, M. (szerk.) [1988]: *Postmodernism*; Newbury Park, CA: Sage

Ferguson, K. [1984]: *The Feminist Case against Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press

Fischer, F. [1990]: *Technocracy and the Politics of Expertise*; Newbury Park, CA: Sage

Fischer, F. – Sirianni, C. (szerk.) [1984]: *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press

Flax, J. [1990]: *Thinking Fragments: Psychoanalysis, Feminism and Postmodernism in the Contemporary West*; Berkeley, CA: University of California Press

Forester, J. [1983]: *Critical theory and organizational analysis*; in G. Morgan (szerk.): *Beyond Method*; Beverly Hills, CA: Sage

Forester, J. (szerk.) [1985]: *Critical Theory and Public Life*; Cambridge, MA: MIT Press

Forester, J. [1989]: *Planning in the Face of Power*; Berkeley, CA: University of California Press

Forester, J. [1992]: *Critical ethnography: on fieldwork in a Habermasian way*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage

Forester, J. [1993]: *Critical Theory, Public Policy, and Planning Practice*; Albany: State University of New York Press

Foster, H. [1983]: *Postmodern Culture*; London: Pluto Press

Foucault, M. [1977]: *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*; angolra fordította A. S. Smith, New York: Random House; magyarul: *Felügyelet és büntetés*; Gondolat, Budapest, 1990

Foucault, M. [1980]: *Power/Knowledge*; New York: Pantheon

Foucault, M. [1983]: *Structuralism and post-structuralism: an interview with Michel Foucault*; by G. Raulet, *Telos*, 55: 195–211. old.

Foucault, M. [1988]: *Technologies of the self*; in L. Martin – H. Gutman – P. Hutton (szerk.): *Technologies of the Self*; Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 16–49. old.

Fraser, N. [1987]: *What's critical about critical theory? The case of Habermas and gender*; in S. Benhabib – D. Cornell (szerk.): *Feminism as Critique*; Cambridge: Polity Press

Fraser, N. – Nicholson, L. [1988]: *Social criticism without philosophy: an encounter between feminism and postmodernism*; *Theory, Culture & Society*, 5: 373–394. old.

Frost, P. J. [1980]: *Toward a radical framework for practicing organizational science*; *Academy of Management Review*, 5: 501–507. old.

- Frost, P. J. [1987]: *Power, politics, and influence*; in F. Jablin – L. Putnam – K. Roberts – L. Porter (szerk.): *Handbook of Organizational Communication*; Newbury Park, CA: Sage
- Geertz, C. [1988]: *Work and Lives: the Anthropologist as Author*; Cambridge: Polity Press
- Gergen, K. [1978]: *Toward generative theory*; *Journal of Personality and Social Psychology*, 31: 1344–1360. old.
- Gergen, K. [1991]: *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*; New York: Basic Books
- Gergen, K. [1992]: *Organization theory in the postmodern era*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organizations*; London: Sage
- Giddens, A. [1979]: *Central Problems in Social Theory*; London: Macmillan
- Gramsci, A. [1929–35]: *Selections from the Prison Notebooks*; angolra fordította Q. Hoare and G. N. Smith, New York: International, 1971; magyarul: *Levelek a börtönből*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Habermas, J. [1970]: *Toward a Rational Society*; London: Heinemann
- Habermas, J. [1971]: *Knowledge and Human Interests*; angolra fordította J. Shapiro, London: Heinemann
- Habermas, J. [1975]: *Legitimation Crisis*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Habermas, J. [1983]: *Modernity – an incomplete project*; in H. Foster (szerk.): *Postmodern Culture*; London: Pluto Press; magyarul: *Egy befejezetlen projektum – a modern kor*; in J. Habermas–J.-F. Lyotard–R. Rorty: *A posztmodern állapot*; Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 151–178. old.
- Habermas, J. [1984]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon
- Habermas, J. [1987]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Hassard, J. – Parker, M. (szerk.) [1993]: *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Hearn, J. – Parkin, W. [1987]: *'Sex' at 'Work': the Power and Paradox of Organisation Sexuality*; Brighton: Wheatsheaf
- Heckscher, C. [1995]: *White-collar Blues: Management Loyalties in an Age of Corporate Restructuring*; New York: Basic Books
- Hodge, H. – Kress, G. – Jones, G. [1979]: *The ideology of middle management*; in R. Fowler – H. Hedge – G. Kress – T. Trew (szerk.): *Language and Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Hollway, W. [1984]: *Fitting work: psychological assessment in organizations*; in J. Henriques – W. Hollway – C. Urwin – C. Venn – V. Walkerdine (szerk.): *Changing the Subject*; New York: Methuen, 26–59. old.
- Hollway, W. [1991]: *Work Psychology and Organizational Behavior*; London: Sage

- Hopwood, A. [1987]: *The archaeology of accounting systems*; Accounting, Organizations and Society, 12: 207–234. old.
- Horkheimer, M. – Adorno, T. [1979]: *The Dialectics of Enlightenment (1947)*; London: Verso; magyarul: *A felvilágosodás dialektikája*; Gondolat – Atlantisz, Budapest, 1990
- Ingersoll, V. – Adams, G. [1986]: *Beyond organizational boundaries: exploring the managerial myth*; Administration and Society, 18. 360–381. old.
- Jeffcutt, P. [1993]: *From interpretation to representation*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Jehenson, R. [1984]: *Effectiveness, expertise and excellence as ideological fictions: a contribution to a critical phenomenology of the formal organization*; Human Studies, 7: 3–21. old.
- Jermier, J. [1985]: *“When the sleeper wakes”*: a short story extending themes in radical organization theory; Journal of Management, 11(2): 67–80. old.
- Kellner, D. [1988]: *Postmodernism as social theory: some challenges and problems*; Theory, Culture and Society, 5(2–3): 239–269. old.
- Knights, D. [1992]: *Changing spaces: the disruptive impact of a new epistemological location for the study of management*; Academy of Management Review, 17: 514–536. old.
- Knights, D. – Morgan, G. [1991]: *Corporate strategy, organizations, and subjectivity: a critique*; Organization Studies, 12: 251–273. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1985]: *Power and identity in theory and practice*; Sociological Review, 33: 22–46. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1987]: *Organizational culture as management strategy*; International Studies of Management and Organization, 17(3): 40–63. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1989]: *Power and subjectivity at work: from degradation to subjugation in social relations*; Sociology, 23: 535–558. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1992]: *Conceptualizing leadership processes: a study of senior managers in a financial services company*; Journal of Management Studies, 29: 761–782. old.
- Kunda, G. [1992]: *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation*; Philadelphia: Temple University Press
- Lasch, C. [1978]: *The Culture of Narcissism*; New York: Norton; magyarul: *Az önimádat társadalma*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996
- Lasch, C. [1984]: *The minimal self*; London: Picador
- Lazega, E. [1992]: *Micropolitics of Knowledge: Communication and Indirect Control in Workgroups*; New York: Aldine de Gruyter
- Linstead, S. [1993]: *Deconstruction in the study of organizations*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Linstead, S. – Grafton-Small, R. [1990]: *Theory as artefact: artefact as theory*; in P. Gagliardi (szerk.): *Symbols and Artefacts: Views of the Corporate Landscape*; Berlin/New York: de Gruyter

Linstead, S. – Grafton-Small, R. [1992]: *On reading organizational culture*; Organization Studies, 13: 331–355. old.

Lukes, S. [1974]: *Power: a Radical View*; London: Macmillan

Lukács Gy. [1971]: *Történelem és osztálytudat*; Magvető, Budapest, angolul: *History and Class Consciousness*; fordította R. Livingstone, Cambridge, MA: MIT Press, 1971

Lyotard, J.-F. [1984]: *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge*; angolra fordította G. Bennington and B. Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press; magyarul: *A posztmodern állapot*; in. J. Habermas–J.-F. Lyotard–R. Rorty: *A posztmodern állapot*; Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 7–145. old.

Lyytinen, K. – Hirschheim, R. [1988]: *Information systems as rational discourse: an application of Habermas's theory of communicative action*; Scandinavian Journal of Management, 4: 19–30. old.

Marcus, G. – Fischer, M. [1986]: *Anthropology as Cultural Critique*; Chicago: University of Chicago Press

Margolis, S. [1989]: *Postscript on modernism and postmodernism: both*; Theory, Culture & Society, 6: 5–30. old.

Martin, J. [1990]: *Deconstructing organizational taboos: the supression of gender conflict in organizations*; Organization Science, 11: 339–359. old.

Martin, J. [1995]: *The organization of exclusion: the institutionalisation of sex inequality, gendered faculty jobs, and gendered knowledge in organizational theory and research*; Organization, 1: 401–431. old.

Marx, K. [1844]: *Economic and Political Manuscripts of 1844*; angolra fordította M. Miligan, New York: International, 1964; magyarul: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*; második kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970

Marx, K. [1867]: *Das Kapital*; Bd 1. Berlin: Dietz, 1967; magyarul: *A Tőke*; Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949

Montagna, P. [1986]: *Accounting rationality and financial legitimation*; Theory and Society, 15: 103–138. old.

Morgan, G. [1986]: *Images of Organization*; Newbury Park, CA: Sage

Mumby, D. K. [1987]: *The political function of narrative in organizations*; Communication Monographs, 54: 113–127. old.

Mumby, D. K. [1988]: *Communication and Power in Organizations: Discourse, Ideology, and Domination*; Norwood, NJ: Ablex

Mumby, D. K. – Putnam, L. [1992]: *The politics of emotion: a feminist reading of bounded rationality*; Academy of Management Review, 17: 465–486. old.

Offe, C. – Wiesenthal, H. [1980]: *Two logics of collective action: theoretical notes on social class and organizational form*; in M. Zeitlin (szerk.): *Political Power and Social Theory*; vol. 1. Greenwich, CT: JAI Press

- Parker, I. [1992]: *Discourse Dynamics*; London: Routledge
- Parker, M. [1993]: *Life after Jean-François*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Peters, T. [1987]: *Thriving on Chaos*; New York: Alfred A. Knopf
- Potter, J. – Wetherell, M. [1987]: *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*; London: Sage
- Power, M. [1994]: *The audit society*; in A. Hopwood – P. Miller (szerk.): *Accounting as Social and Institutional Practice*; Cambridge: Cambridge University Press, 299–316. old.
- Power, M. – Laughlin, R. [1992]: *Critical theory and accounting*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage, 113–135. old.
- Pringle, R. [1988]: *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*; London: Verso
- Rose, D. [1990]: *Living the Ethnographic Life*; Newbury Park, CA: Sage
- Rosen, M. [1985]: *Breakfirst at Spiro's: dramaturgy and dominance*; *Journal of Management*, 11(2): 31–48. old.
- Rosen, M. [1988]: *You asked for it: Christmas at the Bosses' expense*; *Journal of Management Studies*, 25(5): 463–480. old.
- Salaman, G. [1981]: *Class and the Corporation*; Glasgow: Fontana
- Sangren, S. [1992]: *Rhetoric and the authority of ethnography*; *Current Anthropology*, 33(Supplement): 277–296. old.
- Sarup, M. [1988]: *An Introductory Guide to Post-Structuralism and Post-Modernism*; Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf
- Shotter, J. – Gergen, K. (szerk.) [1989]: *Texts of Identity*; London: Sage
- Shotter, J. – Gergen, K. [1994]: *Social construction: knowledge, self, others, and continuing the conversation*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage
- Shrivastava, P. [1986]: *Is strategic management ideological?*; *Journal of Management*, 12.
- Shrivastava, P. [1995]: *Ecocentric management for a risk society*; *Academy of Management Review*, 20: 118–137. old.
- Sievers, B. [1986]: *Beyond the surrogate of motivation*; *Organization Studies*, 7: 335–352. old.
- Sless, D. [1988]: *Forms of control*; *Australian Journal of Communication*, 14: 57–69. old.
- Smircich, L. – Calás, M. [1987]: *Organizational culture: a critical assessment*; in F. Jablin – L. Putnam – K. Roberts – L. Porter (szerk.): *Handbook of Organizational Communication*; Newbury Park, CA: Sage, 228–263. old.
- Stablein, R. – Nord, W. [1985]: *Practical and emancipatory interests in organizational symbolism*; *Journal of Management*, 11(2): 13–28. old.
- Stead, W. E. – Stead, J. G. [1992]: *Management of a Small Planet*; Newbury Park, CA: Sage

- Steffy, B. – Grimes, A. [1992]: *Personnel/organizational psychology: a critique of the discipline*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage
- Steier, F. [1991]: *Reflexivity and methodology: an ecological constructionism*; in F. Steier (szerk.): *Research and Reflexivity*; London: Sage
- Storey, J. [1983]: *Managerial Prerogative and the Question of Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Thompson, J. [1984]: *Studies in the Theory of Ideology*; Berkeley, CA: University of California Press
- Thompson, J. B. – Held, D. (szerk.) [1982]: *Habermas: Critical Debates*; London: Macmillan
- Thompson, P. [1993]: *Post-modernism: fatal distraction*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Tompkins, P. – Cheney, G. [1985]: *Communication and unobtrusive control in contemporary organizations*; in R. McPhee – P. Tompkins (szerk.): *Organizational Communication: Traditional Themes and New Directions*; Newbury Park, CA: Sage, 179–210. old.
- Townley, B. [1993]: *Foucault, power/knowledge, and its relevance for human resource management*; *Academy of Management Review*, 18: 518–545. old.
- Vallas, S. [1993]: *Power in the Workplace: the Politics of Production at AT&T*; Albany, NY: State University of New York Press
- Vattimo, G. [1992]: *The Transparent Society*; Baltimore: John Hopkins University Press
- Walzer, M. [1986]: *The politics of Foucault*; in D. Hoy (szerk.): *Foucault: a Reader*; Oxford: Basil Blackwell, 151–168. old.
- Weedon, C. [1987]: *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*; Oxford: Basil Blackwell
- Willmott, H. [1990]: *Subjectivity and the dialectic of praxis: opening up the core of labour process analysis*; in D. Knights – H. Willmott (szerk.): *Labour Process Theory*; London: Macmillan
- Willmott, H. [1993]: *Strength is ignorance: slavery is freedom: managing culture in modern organizations*; *Journal of Management Studies*, 30(4): 515–552. old.
- Willmott, H. [1994]: *Bringing agency (back) into organizational analysis: responding to the crises of (post)modernity*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Towards a New Theory of Organizations*; London: Routledge
- Willmott, H. – Knights, D. [1982]: *The problem of freedom: Fromm's contribution to a critical theory of work organization*; *Praxis International*, 2: 204–225. old.